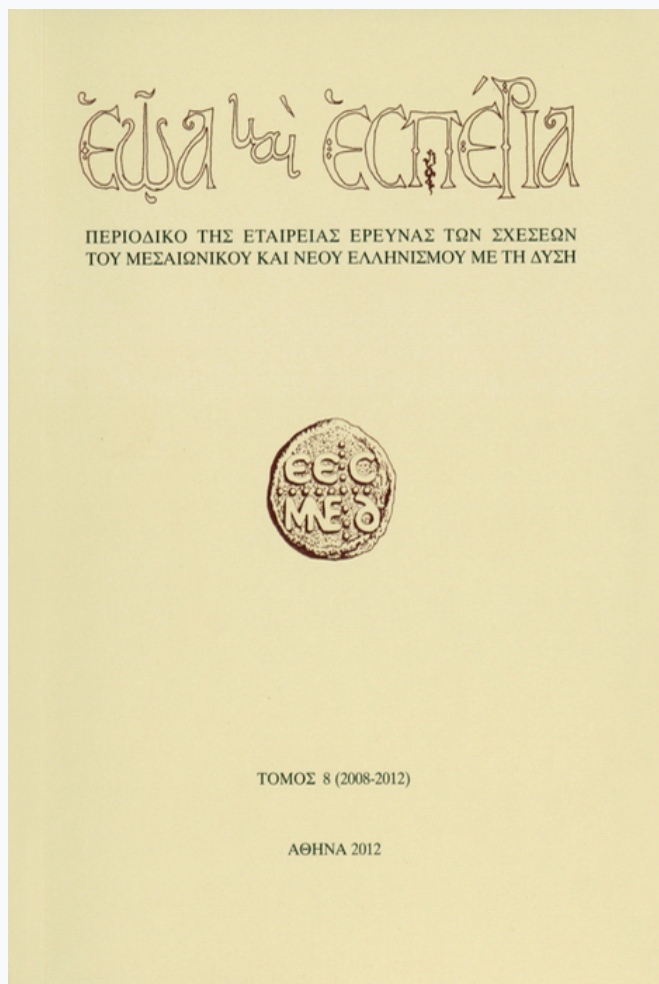

Eoa kai Esperia

Vol 8 (2012)

ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (14ος-19ος ΑΙ.). ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ

doi: [10.12681/eoaesperia.15](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.15)

To cite this article:

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Ι., & ΚΩΤΣΑΚΗΣ Α. (2013). ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (14ος-19ος ΑΙ.). ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ. *Eoa Kai Esperia*, 8, 207–324. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.15>

**ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ
ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
(14ος-19ος ΑΙ.),
ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ***

Εισαγωγή

Το παρόν δημοσίευμα αποτελεί προσπάθεια μίας ιστορικο-πολιτισμικής προσέγγισης του φαινομένου της ύπαρξης πυργοειδών και γενικότερα οχυρωμένων κατοικιών στα νησιά του Αιγαίου και στην Πελοπόννησο. Η αναγκαιότητα προς εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με την προέλευση και τον χαρακτήρα της λειτουργίας των πυργοειδών κτισμάτων της Νάξου, καθώς και για τον ρόλο που έπαιξαν μέσα στη φεουδαλική «ελληνολατινική» κοινωνία του νησιού, τόσο κατά τη διάρκεια του Δουκάτου του Αιγαίου (1207-1566) όσο και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1566-1821), οδήγησε σε μία εκτενέστερη συγκριτική μελέτη, εκτός των ορίων της υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Σε αυτήν συμπεριελήφθησαν πέραν της Νάξου και οι σημαντικότερες κατηγορίες πυργοειδών κατοικιών άλλων νησιών του Αρχιπελάγους, καθώς και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, ιδίως του Πελοποννησιακού, κατά την ίδια χρονική διάρκεια¹. Αντικείμενο της μελέτης αποτελούν τα οχυρωμένα κτίσματα με πυργοειδή μορφή,

* Η παρούσα μελέτη, προσπάθεια μιας ιστορικο-πολιτισμικής θεώρησης του θέματος, προέκυψε κατόπιν επιστημονικής συνεργασίας και επιτόπιας έρευνας που διεξήχθη από τους δύο συγγραφείς στη Νάξο (Αύγουστος 2008, Φεβρουάριος 2009, Αύγουστος 2010) και την Πελοπόννησο. Η έρευνα αυτή έλαβε χώρα στο ευρύτερο πλαίσιο της εν εξελίξει διδακτορικής διατριβής του ιστορικού Αθανασίου Κωτσάκη, με επιβλέπουσα την κ. Ιωάννα Σπηλιοπούλου, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η διατριβή, με τίτλο «Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους», εκπονείται στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Καλαμάτας, στο γνωστικό πεδίο της *Ιστορίας του Πολιτισμού*.

1. Μία πρώτη πρόταση για τη συγκρότηση ενός Corpus οχυρώσεων της Ελλάδας ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '60: βλ. ΔΩΡΑ Δ. ΚΟΜΙΝΗ -Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Περὶ τὴν σύνταξιν ἐνδὸς Corpus ὀχυρώσεων τῆς Ἑλλάδος, στο Διεθνὲς Ἰνστιτοῦτον Φρουριῶν, Πραγμαμένα - Η' Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος (Ἀθήναι 25-29 Ἀπριλίου 1968)*, Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1968, σ. 221-224.

που υπήρξαν παραθεριστικές ή μόνιμες κατοικίες ισχυρών οικογενειών, κυρίως γαιοκτημόνων, γι' αυτό και δεν θα ασχοληθούμε με πολεμικούς πύργους που ανήκαν σε κάστρα, κτισμένους κατόπιν κεντρικού σχεδιασμού στο πλαίσιο ευρύτερων αμυντικών οχυρώσεων. Η αξιοποίηση των πορισμάτων της μεσαιωνικής αρχαιολογίας, της οχυρωματικής, της ιστορίας της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, καθώς και της εραλδικής, συνέβαλαν ουσιαστικά σε μία πιο ολοκληρωμένη ιστορικο-πολιτισμική θεώρηση και ερμηνεία των πυργοειδών αυτών κτισμάτων.

Οι πύργοι της Νάξου

Σήμερα εντοπίζεται στη Νάξο σημαντικός αριθμός οχυρωμένων κτισμάτων με πυργοειδή μορφή, που ονομάζονται «πύργοι», «πυργόσπιτα» ή και «πυργοειδείς επαύλεις»², και που αποτελούν κατάλοιπα της μακροχρόνιας παρουσίας Δυτικών εποίκων στο νησί. Η Νάξος κατακτήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα από τους Βενετούς, οι οποίοι ίδρυσαν στις Κυκλάδες το Δουκάτο του Αιγαίου ή του Αρχιπελάγους (1207-1566) με πρωτεύουσα τη Χώρα της Νάξου³. Στη συνέχεια κατέλαβαν το νησί οι Οθωμανοί, οι οποίοι το διατήρησαν υπό την κυριότητά τους έως το 1821⁴, με εξαίρεση κάποια σύντομα διαστήματα ανακατάληψής του από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα⁵, καθώς και ενός διαλείμματος ρωσικής

2. Ο όρος αυτός προτείνεται από τους συγγραφείς για μία ακριβέστερη απόδοση του αρχιτεκτονικού τύπου, της θέσης και της χρήσης μέρους των εν λόγω κτισμάτων, κυρίως μεταγενεστέρων παραδειγμάτων της Νάξου, αλλά και άλλων περιοχών του νησιωτικού χώρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.
3. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 661· Α. ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Το Δουκάτο του Αιγαίου (1207-1566). Η Νάξος κατά τη Βενετοκρατία, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Μ. ΣΕΡΓΗΣ - Σ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 135-150· Ο ΙΔΙΟΣ, Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία 1207-1566, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007· Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ - ΔΙΔΥ Μ.-Γ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος - Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009.
4. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. Γ': Τουρκοκρατία 1453-1669, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 273-297, 408-428, 499-502 (στο εξής: ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*)· Β. SLOT, *Archipelagus turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Leiden - Istanbul 1982 (στο εξής: SLOT, *Archipelagus*)· ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΟΥ, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1984· ΑΓΓΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, *Η ναξιώτικη κοινωνία στους νεότερους χρόνους (17ος-18ος αι.)*, στο: ΣΕΡΓΗΣ - ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), ό.π., σ. 179-187 (στο εξής: ΚΑΣΔΑΓΛΗ, *Ναξιώτικη κοινωνία*).
5. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Αί Κυκλάδες κατά τούς μεταξὺ τῶν Βενετῶν καὶ Τούρκων πολέμους (1644-1669 καὶ 1684-1699)*, Ἀθῆναι 1933 [= *Απεραθίτικα* 1 (1990) 41-48]· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σ. 499-502.

κατοχής (1771-1774)⁶. Οι συγκεκριμένοι πύργοι της Νάξου κτίστηκαν ως παραθεριστικές κατοικίες δυτικών κυρίως γαιοκτημόνων στην ενδοχώρα του νησιού κατά την εποχή της λατινικής και της οθωμανικής κυριαρχίας, κυρίως όμως κατά τον 17ο αιώνα. Στη Νάξο υπάρχουν επίσης μοναστήρια της ορθόδοξης Εκκλησίας με πυργοειδή μορφή, προφανώς εξαιτίας των συχνών επιδρομών που μάστιζαν κατά το παρελθόν το νησί. Οι οχυρωμένες αυτές κατοικίες και μονές του νησιού είναι οι εξής:

Περιοχή Ποταμιάς

1. Πύργος του Μασσένα (Massena)

Πρόκειται για τριώροφη αρχοντική κατοικία στην Απάνω Ποταμιά, με ελάχιστα σήμερα αμυντικά χαρακτηριστικά. Δίπλα της βρίσκεται το καθολικό ξωκκλήσι του Αγίου Αντωνίου. Ιδιοκτήτες του υπήρξαν κατά καιρούς οι Barozzi, καθώς και μέλη των οικογενειών Γρύλλη, Μαργαρίτη και Δρυ⁷.

2. Πύργος του Κόκκου

Το μεγαλοπρεπές αυτό τριώροφο αρχοντικό οίκημα στη Μέση Ποταμιά, πλησίον του ποταμού, ανήκε στην ορθόδοξη οικογένεια των Κόκκων. Στα υπόγειά του υπήρχε νερόμυλος. Από τις δύο ελληνικές επιγραφές που αναγράφονται στα υπέρθυρά του, η μία είναι του 1686: «ΜΝΗΜΗ ΘΑΝΑΤΟΥ ΧΡΗΣΙΜΕΥΕΙ ΤΩ ΒΙΩ ΑΧΨΙΣ» και «ΓΥΝΑΙΚΟΣ ΑΓΑΘΗΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ Ο ΑΝΗΡ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΑΥΤΟΥ ΔΙΠΛΑΣΙΟΣ». Ο πύργος περιήλθε αργότερα στους Barozzi, καθώς και στις οικογένειες Μαρουλόπουλου και Μαρούλη⁸.

3. Πύργος Αφεντικών

Πρόκειται για διώροφο πύργο στην Ποταμιά με παλαιό ελαιοτριβείο και καθολική εκκλησία δίπλα του, που είναι σήμερα ορθόδοξη (Αγία Παρασκευή). Ανήκε στην οικογένεια Barozzi. Αργότερα περιήλθε στις οικογένειες De Lastic, Sommaripa, Χαλικιόπουλου και Δρύλλη⁹. Σημειώνεται ότι στη Νάξο με τον όρο «αυθεντικό» ή «αφεντικό» ονομάζεται το κτήμα, το οποίο ανήκε στον ίδιο τον δούκα και όχι σε έναν οποιοδήποτε φεουδάρχη¹⁰.

6. Ι. ΔΕΛΛΑ-ΡΟΚΚΑΣ, Ρωσική πολιτεία στην Νάξον, *Ναξιακὸν Ἀρχεῖον* 9 (Σεπτέμβριος 1947) 117-120.

7. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 11.

8. Ό.π.

9. Ό.π.

10. Π. ΖΕΡΑΝΤΗΣ, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων δονκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (1438-

4. Πύργος του Δέλλα-Ρόκκα (Della Rocca)

Είναι ένας διώροφος ερειπωμένος πύργος στη Μέση Ποταμιά με το ξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννου δίπλα του. Από τους Della Rocca περιήλθε στους Sommaripa και από εκεί στις οικογένειες Μαραγκού και Βαβυλώνη¹¹.

5. Πύργος Μπαγιέρη Ποταμιάς

Ο διώροφος αυτός πύργος που εντοπίζεται στη θέση Λιεράδος της Μέσης Ποταμιάς, ανήκε πρωταρχικά πιθανόν στους Grimaldi. Σε μεταγενέστερους χρόνους περιήλθε στην οικογένεια Γρυλλάκη¹².

6. Πύργος Μαλατέστα (Malatesta)

Είναι ένας ισόγειος πύργος στην Κάτω Ποταμιά. Προφανώς ανήκε στους Malatesta με καταγωγή από το Ρίμινι. Αργότερα περιήλθε στους Barozzi και στην οικογένεια Μαρούλη¹³.

7. Πύργος Μουσού Μαρή

Πρόκειται για έναν διώροφο πύργο στον συνοικισμό Λιεράδος, στην Κάτω Ποταμιά. Σήμερα είναι γνωστός ως «ο πύργος του Μοντέλου» ή «του Μοντέλλου» και ανήκει στις οικογένειες Μαρούλη και Σκορδιαλού¹⁴.

8. Πύργος Αμμοδάρας

Είναι ένας διώροφος ερειπωμένος πύργος στην Κάτω Ποταμιά. Ανήκε στους Grimaldi. Από την οικογένεια Μπαγιέρη πέρασε στην οικογένεια Μαρκόπολι και εν συνεχεία στην οικογένεια Γρυλλάκη¹⁵.

Περιοχή Μελάνων

1. Πύργος του Δέλλα-Ρόκκα (Della Rocca) στο Κουρουνοχώρι

Πρόκειται για τον παλαιότερο ίσως πύργο της Νάξου (**εικ. 1**). Βρίσκεται στο χωριό Κουρουνοχώρι (Κουρνοχώρι), στην εύφορη κοιλάδα των Μελάνων, που περιτριγυρίζεται από χαμηλά βουνά και είναι αθέατη από τη θάλασσα, και γι' αυτό υπήρξε πόλος έλξης για τους Δυτικούς ευγενείς. Το

1565), ἐν Ἑρμουπόλει 1924, σ. 14-15.

11. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 11.

12. Ό.π.

13. Ό.π.

14. Ό.π.

15. Ό.π.

κτίσμα θεωρείται ότι κατασκευάστηκε κατά τον 14ο αιώνα, πιθανόν στο β' μισό του¹⁶, εφόσον στις Μέλανες, σύμφωνα με μαρτυρία του Ιησουίτη ιστοριογράφου Robert Saulger, σε έναν παράδεισο από καρποφόρα δένδρα και δάση υπήρχε δουκική έπαυλη, που την αποκαλούσαν «Αφεντικό». Από εκεί εξόρμησε ο δούκας Nicolò dalle Carceri για το τελευταίο του κυνήγι, πριν δολοφονηθεί από τον μετέπειτα δούκα Francesco Crispo, το 1383¹⁷.

Πέραν της παραπάνω πληροφορίας ότι ο πύργος αυτός ανήκει στον 14ο αιώνα, άλλες ενδείξεις για μία πρώιμη χρονολόγηση αποτελούν αφενός ο μεσαιωνικός αρχιτεκτονικός του τύπος, που με κεντρικό πυρήνα τη σάλα έχει τους υπόλοιπους χώρους διατεταγμένους στη δεξιά πλευρά της, αφεκοιλιάδα, καθώς επίσης και η χωροταξική μορφή του οικισμού του Κουρουνχωριού ή Κουρνοχωριού, ενός κλασικού μεσαιωνικού χωριού, με τους δρόμους του να οδηγούν στην ανατολική πλευρά του πύργου και να σταματούν εκεί¹⁸. Ο πύργος αυτός, το μεγαλύτερο και υψηλότερο κτίσμα του οικισμού, βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση, όχι όμως στο κέντρο του οικισμού, και θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως τελικό καταφύγιο σε περίπτωση πολιορκίας και κατάληψης του χωριού.

Βάσει των παραπάνω, θα επιχειρούσαμε να κατατάξουμε καταχρηστικά το κτίσμα στην κατηγορία του πύργου-καταφυγίου (γαλλ. *donjon*), αρχιτεκτονικού τύπου ιδιαιτέρως διαδεδομένου στη μεσαιωνική Δύση αλλά και στις δυτικές κτήσεις της Ανατολικής Μεσογείου, ο οποίος απαντά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στο Κάστρο της Χώρας. Ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο ο πύργος αυτός να προϋπήρχε του περιβάλλοντος οικισμού του Κουρουνχωριού, αποτελώντας το έναυσμα για τη δημιουργία του, ως ένα εν δυνάμει ασφαλές καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής σε ώρα ανάγκης, όπως συνέβη στην περίπτωση της Άνω Μέλπειας Μεσσηνίας, όπου ο εκεί αγροτικός πληθυσμός μετατοπίστηκε κοντά στο φραγκικό οχυρό και ενδιαίτημα του εκπροσώπου του τοπικού άρχοντα για λόγους ασφαλείας, σχηματίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο έναν νέο οικισμό¹⁹.

16. HANNALENE EBERHARD, *Mittelalterliche Burgen auf den Kykladen*, *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 10 (1974-1977) 501-585, ἐδῶ σ. 517 (στο ἐξῆς: EBERHARD, *Burgen*)· ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 536.

17. R. SAULGER, *Ἱστορία τῶν ἀρχαίων Δουκῶν καὶ λοιπῶν ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*, Paris 1698, μτφρ. Α. ΚΑΡΑΛΗΣ, Ἑκδόσεις Πατρίς, ἐν Ἑρμουπόλει 1878, σ. 119-120· MILLER, *Φραγκοκρατία*, σ. 661.

18. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 536.

19. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: ἀπὸ το Βυζάντιο στο νεώτερο Ἑλληνικὸ Κράτος*, στο: *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμὸ της*, ΓΕΩΡΓΙΑ ΞΑΝΘΑΚΗ-

Ο πύργος του Δέλλα-Ρόκκα στο Κουρουνοχώρι αποτελείται από τρία επίπεδα. Ο χώρος του ισογείου ήταν δευτερεύων με αποθηκευτική χρήση και δεν διέθετε παράθυρα για λόγους αμυντικούς, ενώ τα άλλα δύο επίπεδα είχαν χρήση κατοικίας²⁰. Το κτίσμα δεν διαθέτει σήμερα ίχνη περιμετρικών τειχισμάτων οχύρωσης, ωστόσο υπάρχουν πληροφορίες ότι παλαιότερα υπήρχαν τέσσερα αμυντικά προπύργια (κλωβοί), ένα σε κάθε γωνία του, κατάλοιπο των οποίων αποτελούν τα τέσσερα σωζόμενα μαρμαρίνα φουρούσια²¹, στοιχείο που θεωρείται ότι έχει δυτική μεσαιωνική προέλευση²². Παρόμοιου τύπου οχύρωση, όπου ο πύργος βρισκόταν στο κέντρο οχυρωματικού περιβόλου με προπύργια στις τέσσερις γωνίες του, έχουμε και στο μεσαιωνικό Πυργί, ενδεχομένως και στην Καλαμωτή της Χίου²³.

Πάντως η διαμόρφωση της πρόσοψης του πύργου στο Κουρουνοχώρι δίνει την εντύπωση ενός οικοδομήματος με έντονο αμυντικό χαρακτήρα. Ο τρόπος και η κλίση κατασκευής των εξωτερικών τοίχων, η έλλειψη παραθύρων στο

ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - Α. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ - ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 285-328, εδώ σ. 300 (στο εξής: ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οχυρώσεις).

20. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 537-538.

21. Α. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, 'Ο κόμης de Gobineau περὶ Νάξου καὶ Ἀντιπάρου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 1 (1961) 423-447, εδώ σ. 429· ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 537.

22. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Spolia*, σ. 444. Στις τέσσερις γωνίες του στηθαίου δώματος μεσαιωνικών πύργων του λατινοκρατούμενου ελλαδικού χώρου έχει εντοπιστεί η ύπαρξη ισარიθμων κυλινδρικών πυργίσκων ανεστραμμένου σχήματος, που ενίσχυαν την αμυντική ικανότητα του κτίσματος. Τις κατασκευές αυτές τις συναντάμε συνήθως σε πύργους υστερογοθτικού ρυθμού του 14ου και του 15ου αιώνα, κυρίως στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη, αλλά και στη νότια Γαλλία και Ισπανία. Οι πύργοι στα κάστρα Dunvegan στη Σκωτία και Αλκαζάρ στην Σεγκόβια της Ισπανίας, καθώς και ο γοθτικός πύργος στο Douai της Γαλλίας αποτελούν λαμπρά παραδείγματα για κυλινδρικούς πυργίσκους (κλωβούς/κλουβιά). Επίσης, στη Ρουμανία, ο ακρόπυργος του κάστρου Cetatea Alba (Ak Kirman) διαθέτει κλωβούς, κτισμένος προφανώς από Γενούτες ή Μολδαβούς και όχι από Τούρκους (τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.). Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από τη Νάξο και τη Χίο, κλωβοί στις γωνίες τετράγωνης κατόψεως πύργων εντοπίζονται στη Ρόδο, στον κεντρικό παράκτιο πύργο του Naillac, ο οποίος πιθανότατα ανακαινίστηκε στις αρχές ή στα τέλη του 15ου αιώνα, στην Αίγινα, καθώς και στην Πελοπόννησο και ιδίως στη Μάνη· βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η επίδραση τῆς μορφολογίας τῶν πύργων στὴν ὀχυρὴ κατοικία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τοῦ XV-XVIII αἰῶνος, *Φρουριακὰ Χρονικά* 1 (1973) 35-108, εδώ σ. 39, σημ. 104 (στο εξής: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 'Επίδραση')· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 279-280· Η. ΚΟΛΛΙΑΣ, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, σ. 9, 170· ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 101· Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, *Οι πύργοι της Μάνης. Φρουροί από πέτρα*, Αθήνα 2001, σ. 33-34 (στο εξής: ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Πύργοι)· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 11.

23. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 141-182, εδώ 169 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος).

ισόγειο, οι τέσσερις καταχύστρες (από μία στο μέσον της κάθε πλευράς του πύργου), οι επάλξεις που είναι κατασκευασμένες με διαστάσεις κανονικές για τα ανθρώπινα μέτρα, έτσι ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε περίπτωση μάχης, καθώς και η απουσία διακοσμητικών στοιχείων, προσδίδουν στο κτίσμα την εντύπωση μίας βαριάς κατασκευής με πραγματικά αμυντικό χαρακτήρα²⁴. Σημειώνεται εδώ ότι οι καταχύστρες πάνω από τις εισόδους των πύργων, στοιχείο ιδιαίτερα διαδεδομένο στην φρουριακή αρχιτεκτονική του Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης και της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, αποτελούν σύμφωνα με την άποψη μερίδας ερευνητών δυτική επίδραση²⁵. Το γεγονός επίσης ότι η σημερινή είσοδος του πύργου βρίσκεται στο ισόγειο είναι παραπλανητικό, αφού αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση, πιθανόν του 18ου αιώνα. Η αρχική του είσοδος βρισκόταν στον πρώτο όροφο²⁶, φαινόμενο που εντοπίζεται και σε άλλους πύργους δυτικού τύπου του ελλαδικού χώρου. Ακόμη και στο εσωτερικό του πύργου εντοπίζονται κατασκευαστικά στοιχεία, τα οποία ενισχύουν τον αμυντικό χαρακτήρα του κτηρίου, σε περίπτωση ενδεχόμενης κατάληψης των χαμηλότερων ορόφων από εχθρούς²⁷. Παρόμοιου τύπου αμυντικές πρακτικές εφαρμόζονταν και στη μεσαιωνική Εύβοια²⁸. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης ότι ο πρώτος όροφος του πύργου του Κουρουνοχωριού παρουσιάζει οργάνωση παρόμοια με εκείνη των κατοικιών των ευγενών στο Κάστρο της Χώρας ένα κλειστό ορθογώνιο σχήμα, το οποίο αποτελείται από μία μεγάλη σάλα με τα δωμάτια στη μία πλευρά της. Δυτικές επιρροές στην κατασκευή του κτηρίου θεωρούνται το μεγάλο ύψος της σάλας, καθώς και η χρήση οξυκόρφου θόλου, αντί του τυπικού κυλινδρικού θόλου, που χρησιμοποιείται στην τοπική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Η επικοινωνία ανάμεσα στον πρώτο και τον δεύτερο όροφο γίνεται μέσω ενός ενδιαμέσου επιπέδου (πατάρι). Από τη μεγάλη σάλα ξεκινά μία ξύλινη απότομη σκάλα, που οδηγεί σε ένα ξύλινο πατάρι και από εκεί, μέσω μίας χαμηλής πόρτας που είναι τοποθετημένη στον κομμένο θόλο, περνάει κανείς σε μία δεύτερη σκάλα, πέτρινη αυτή τη φορά, και ανεβαίνει στον δεύτερο όροφο. Στις άλλες δύο καμάρες του πρώτου ορόφου η δυτική επιρροή δεν είναι τόσο σαφής, αλλά οπωσδήποτε υπάρχει στην κατασκευή τους κάτι ανάμεικτο ανάμεσα στη δυτική και την ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Τα δωμάτια του δεύτερου ορόφου δεν παρουσιάζουν στοιχεία

24. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 535-538.

25. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1958, σ. 137.

26. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 537-539.

27. Ό.π., σ. 540.

28. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 20.

δυτικής προέλευσης και η διαφορά στο τρόπο κατασκευής τους είναι εμφανής, κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η περίοδος κατασκευής του ορόφου αυτού είναι μεταγενέστερη από εκείνη των άλλων δύο ορόφων²⁹.

Ο πύργος αυτός δεν φαίνεται να είναι αντιπροσωπευτικός του συνόλου των πυργοειδών επαύλεων της Νάξου, δεδομένου ότι είναι ένας από τους ελάχιστους πύργους που χτίστηκαν κατά την περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου, ακολουθώντας τα πρότυπα της δυτικής μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής. Ως παραθεριστική μάλιστα κατοικία του ίδιου του δούκα και όχι απλώς ενός οποιουδήποτε φεουδάρχη, είχε έναν σχετικά αυξημένο αμυντικό χαρακτήρα. Οι συνεχείς πειρατικές επιδρομές κατά του νησιού και οι όποιες εξεγέρσεις του ντόπιου στοιχείου επέβαλαν προφανώς την οχύρωση της δουκικής εξοχικής κατοικίας³⁰.

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ο πύργος του Κουρουνοχωρίου πέρασε στην ιδιοκτησία της οικογένειας Sommaripa, όπως μαρτυρεί και μεγάλο μαρμάρινο τραπέζι που σώζεται στον εξώστη με οικόσημο σκαλισμένο στο κέντρο του και την επιγραφή «1727 D.P.S. CNO SPA», που δηλώνει ότι ανήκε στον Crusino Sommaripa. Στη συνέχεια, τον 19ο αιώνα, ο πύργος περιήλθε στις οικογένειες Ντεμαρή, Γκρεκ και Φραγκόπουλου, ενώ σήμερα ανήκει στην οικογένεια Δέλλα-Ρόκκα³¹.

2. Πύργος του Μαυρογένη στο Κουρουνοχώρι

Ο πύργος αυτός βρίσκεται επίσης στο Κουρουνοχώρι. Θεωρείται ότι περιήλθε διαδοχικά στις οικογένειες Sommaripa, Κονδύλη και Μαυρογένη, τέλος δε στην οικογένεια Κυπαρίση, στην οποία και ανήκει σήμερα. Εκεί έχει εντοπιστεί έμβλημα του Παναγίου Τάφου των μέσων του 1754, το οποίο φέρει και το όνομα «ΧΑΤΖΗ ΑΝΤΩΝΗΣ, πιθανόν λόγω των στενών σχέσεων με τους Αγίους Τόπους κάποιου Αντωνίου Barozzi, που προσεχώρησε στην ορθοδοξία³².

3. Πύργος του Σανούδου (Sanudo) στις Κάμπονες

Στην τοποθεσία Κάμπονες της περιοχής Μελάνων βρίσκεται το διώροφο αρχοντικό των Σανούδων (17ος αι.), μακρινών συγγενών των συνεπωνύμων

29. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 539-541.

30. Ό.π., σ. 536.

31. Ό.π., σ. 535-536.

32. Ι. ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Παναγία Καρδιώτισσα (Κυριώτισσα). Ιστορικά στοιχεία από την Αγία Παρασκευή Νιο-Χωριού πόλεως Νάξου, στο: *Αγαθοεργία. Τιμητικός τόμος για τον επίσκοπο Κυανέων Χρυσόστομο*, Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ (επιμ.), Αθήνα 2008, σ. 417-448, εδώ 429-431 (στο εξής: ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Παναγία Καρδιώτισσα).

δουκών του Αιγαίου, που ήταν παλαιότερα εγκατεστημένοι εκεί. Στο υπέρθυρο της οικίας υπάρχει η επιγραφή “MICHEL SANUDO 1615”³³. Κοντά στο πυργόσπιτο, υπάρχουν δύο εφαιπτόμενες εκκλησίες ανατολικού και δυτικού δόγματος, ελαιοτριβείο, νερόμυλος, καθώς και άλλοι βοηθητικοί χώροι³⁴. Το κτίσμα περιήλθε μεταγενέστερα στην οικογένεια Δελλαρόκκα, όπου ανήκει μέχρι σήμερα.

Περιοχή Αγγιδίων - Χώρας

1. Πύργος του Παρατρέχου

Ο πύργος του Παρατρέχου (εικ. 2) βρίσκεται στην ομώνυμη κοιλάδα, μεταξύ Αγγιδίων και Μελάνων. Θεωρείται κατάλοιπο του θερινού ενδιαίτηματος των δουκών της Νάξου, που επισκέφθηκε το 1405 ο Ιωσήφ Βρυνένιος, εξυμνώντας το κάλλος του τοπίου και την ευφορία της φύσης³⁵. Πλησίον του πύργου είναι κτισμένο το καθολικό εξωκκλήσι του κτήματος, αφιερωμένο στον Αγίου Ιωάννη τον Βαπτιστή (με οικόσημο των Crispi του 1526), καθώς και συγκρότημα νερομύλων. Το κτήμα του Παρατρέχου ανήκε αρχικά στους Σανούδους, στη συνέχεια στους Crispi, ενώ αργότερα περιήλθε στην κυριότητα των Sommaripa³⁶.

2. Πύργος Άγιοι Σαράντες

Ο διώροφος αυτός πύργος που βρίσκεται στην θέση Κοστέρα των Αγγιδίων, ανήκε μάλλον στους Grimaldi. Κτίστηκε πιθανόν το 1652 ή κατ' άλλους τον 18ο αιώνα. Πλησίον του υπήρχε ναός, αφιερωμένος στους Αγίους Σαράντα Μάρτυρες. Οι διακοσμητικές ψευδοεπάλξεις, το αέτωμα στην είσοδο της αυλής και η ξεματίστρα δείχνουν ότι ήταν ένα οχυρωμένο πυργόσπιτο³⁷.

3. Πύργος Βαθυκοιλιώτισσας

Σε απόσταση περίπου 30 λεπτών από τα Αγγίδια, υψώνεται ερειπωμένος

33. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ – Β. SLOT, Οικόσημο στη Νάξο, Αθήνα 1980, σ. 4, 33 (στο εξής: ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ – SLOT, Οικόσημο).

34. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 11.

35. Ό.π., σ. 8.

36. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ – SLOT, Οικόσημο, σ. 6.

37. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 7· ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες και οχυρωμένα μοναστήρια 13ου-19ου αιώνα, στο: *Πύργοι της Νάξου* (χάρτης της Νάξου με συνοδευτικό κείμενο), Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης, Αθήνα 2009 (στο εξής: ΓΡΑΤΣΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες).

σήμερα ο πύργος των Barozzi³⁸, δίπλα στο καθολικό εξωκκλήσι της Βαθυκοιλιώτισσας. Η ύπαρξη πάντως του εξωκκλησιού μαρτυρείται σε πηγές των μέσων του 17ου αιώνα³⁹

4. Πύργος Αγίας Παρασκευής

Είναι ένας ερειπωμένος πύργος, επίσης στην περιοχή των Αγγιδίων⁴⁰.

5. Το «Παλατάκι»

Πρόκειται για πύργο μικρών διαστάσεων, που βρίσκεται στα αμπέλια του Παπαδόπουλου στα Αγγίδια⁴¹.

6. Οικία Παλαιολόγου

Το πυργόσπιτο αυτό ή μάλλον έπαυλη, που βρίσκεται στη δυτική είσοδο της σημερινής Χώρας, δέσποξε στην ακατοίκητη μέχρι πρότινος περιοχή «Λουκάκι». Στο υπέρθυρό της υπάρχει επιγραφή της οικογένειας Παλαιολόγου⁴²: «ΚΗΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ ΕΝ ΝΑΞΩ ΤΗ 21 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1873».

Περιοχή πεδινής νοτιοδυτικής Νάξου (Λειβάδια)

1. Πύργος του Μπελώνια (Belogna)

Ο πύργος του Μπελώνια ή των Πολυτέρω βρίσκεται πάνω από το Γαλανάδο (**εικ. 3**). Θεωρείται κτίσμα παλαιότερο του 1610 και ανήκε στις οικογένειες Belogna και Sommaripa. Οι φεουδάρχες-ιδιοκτήτες του πύργου απασχολούσαν ντόπιους χωρικούς στα κτήματά τους, προερχόμενους κυρίως από τα χωριά Γαλανάδο, Γλινάδο, Τζίτζαμο, Πλάκα και Αγερσανί. Παρακολουθήματα του πύργου ήταν σπίτια με αυλές, περιβόλια, χωράφια, δένδρα, καθώς και βρύσες⁴³. Η είσοδος στον πύργο γίνεται από τη δυτική πλευρά του πρώτου ορόφου, όπου υπάρχει μπουντί (ευρύ πλατύσκαλο στο οποίο καταλήγει η εξωτερική σκάλα που οδηγεί στο ανώι) με τοίχιο και χε-

38. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 7.

39. G. HOFMANN, Vescovadi cattolici della Grecia, τ. IV: Naxos [Orientalia Christiana Analecta, 115], Roma 1938, 82 (στο εξής: HOFMANN, Vescovadi cattolici).

40. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 7.

41. Ο.π.

42. Διαρκής Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της νήσου Νάξου, ΥΑ ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ27/63118/1414/9-11-1982 - ΦΕΚ 3/Β/11-1-1983, http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=16006&v17=.

43. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ο πύργος του Μπελώνια [ανάτυπο από την εφημερίδα *Ναξιακή Πρόοδος*], 1969, σ. 1-5.

λιδονοειδείς επάλξεις, παρόμοιες με εκείνες της ταράτσας. Εκεί οδηγείται κανείς με σκάλα στην βόρεια πλευρά του πύργου, της οποίας η είσοδος φυλάσσεται με πρόπυλο και τοξοθυρίδα. Στο χαμηλό μέρος του δεξιού άκρου της βόρειας πλευράς του κτίσματος, διακρίνεται επίσης εντοιχισμένη ανάγλυφη παράσταση που φέρει φυτικό διάκοσμο. Στον προαύλιο χώρο του πύργου βρίσκεται και ο δίκλιτος ναός του Αγίου Ιωάννου, του οποίου το ένα κλίτος είναι ορθόδοξο και το άλλο καθολικό. Εκεί βρισκόταν εντοιχισμένο μέχρι πρότινος και το οικοδόμημα των Schiavi, το οποίο πιστεύεται ότι ανήκε στον Δομήνικο Σκιάβο (Menego Schiavo), Βενετό ναύαρχο του Δουκάτου του Αιγαίου και κύριο της Ίου (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.)⁴⁴.

2. Πύργος του Γα (Goano ή Gano)

Ο πύργος του Γα στην τοποθεσία Κεχρεές Τριπόδων της πεδινής Νάξου είναι ένα διώροφο οίκημα, κτισμένο σε πλούσια περιβόλια. Ανήκε στις δυτικές καταγωγής οικογένειες Goano ή Γα και Da Corogna, ενώ σήμερα μάς είναι γνωστός και ως «πύργος του Τζιώτη». Ο πύργος διέθετε και καθολικό παρεκκλήσιο⁴⁵.

3. Πύργος του Αγερσανίου

Ο πύργος του Αγερσανίου, γνωστός και ως πύργος «του Ναυπλιώτη» ή «του Βελώνη», διώροφος, με περιστερεώνες, βρίσκεται δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο ομώνυμο χωριό και ανήκει στις οικογένειες Ρεφενέ και Βελώνη⁴⁶.

4. Πύργος του Αη Γιώργη στις Τρίποδες

Ο πύργος του Αη Γιώργη βρίσκεται ερειπωμένος δίπλα στο ομώνυμο εκκλησάκι, έξω από τις Τρίποδες. Ταυτίζεται πιθανότατα με το πυργάκι που αναφέρεται σε πηγές του 1638 και του 1646, το οποίο είχε χτιστεί στη θέση Μουλαράδες Τριπόδων από τον Ιάκωβο Ντακορώνια (Giacomo da Corogna)⁴⁷.

Στις Τρίποδες ίσως να υπήρχε και δεύτερο πυργόσπιτο, σύμφωνα με έγγραφο του τέλους του 17ου αιώνα: *Ένα σπίτι ήγου άνώγιν νοματισμένον*

44. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ – SLOT, Οικόσημα, σ. 20· ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Παναγία Καρδιώτισσα, σ. 399.

45. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 8· ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Παναγία Καρδιώτισσα, σ. 400.

46. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 8.

47. Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα της Τουρκοκρατίας, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 8-9 (1961) 125-189, εδώ σ. 151, 163 (στο εξής ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Έγγραφα Τουρκοκρατίας)· Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Τρίποδες, τὸ χωριὸ τῶν ἀνεμόμυλων, Ἀθήνα 1979, σ. 106· Ο ΙΔΙΟΣ, Πύργοι, σ. 8.

*Πυργάκιν με τὸ κατώγιν του εἰς τοποθεσίᾳ τοῦ Μπλουμᾶ στὴν μέσην τοῦ χωριού, το οποίο φαίνεται ὅτι ἀνήκε σε ορθόδοξη οἰκογένεια*⁴⁸. Ἡ θέση αὐτῆς τῆς πιθανότατα οχυρωμένης κατοικίας στο κέντρο τοῦ χωριού μάς θυμίζει ἀνάλογες περιπτώσεις στο Κουρουνοχώρι, τὴ Μονή, τὴν Απεύρανθο, τὴν Κωμιακή κ.ά.

5. Πύργος Ὁσκελου ἢ Νόσκελου

Αποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους πύργους με θέα πρὸς τὴ θάλασσα καὶ σε κοντινὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν (**εικ. 4**). Βρίσκεται στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ νησιού, πάνω ἀπὸ τὸ Καστράκι, γεγονός που τὸν καθιστοῦσε ευπρόσβλητο σε πειρατικὲς ἐπιδρομές. Τὸ μεγάλο ὕψος, τὰ μικρὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ ἐπάλξεις προσδίδουν στο κτίσμα ἔντονο ἀμυντικὸ χαρακτήρα⁴⁹. Ὁ πύργος ἀνήκε ἀρχικὰ στὴν οἰκογένεια Conte, ἐνῶ ἀργότερα περιήλθε στὴν οἰκογένεια Sommaripa, ὅπως συνάγεται ἀπὸ προικοσύμφωνο τοῦ 1791, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τοῦ 1827. Γύρω ἀπὸ τὸν πύργο ὑπάρχουν βυζαντινὰ ἐξωκκλήσια, καθὼς καὶ βρύση με ἐλληνικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1687⁵⁰.

6. Πύργος τῆς Ἀγιασοῦ

Σύμφωνα με τὴν τοπικὴ ἀφήγηση, ὁ πύργος αὐτὸς βρισκόταν σε ὕψωμα, δύο χιλιόμετρα μακριὰ ἢ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ομώνυμη ἀκτὴ στὴ νοτιοδυτικὴ Νάξο καὶ λειτουργοῦσε ὡς φρουκτωρία (*βίγλα*)⁵¹.

Περιοχὴ Σαγκρίου

1. Πύργος τοῦ Σωμμαρίπα (Sommaripa)

Ὁ πύργος αὐτός, γνωστός καὶ ὡς «πύργος τοῦ Κούρκου», βρίσκεται στὸν οἰκισμό Κανακάρι τοῦ Σαγκρίου. Στὸ υπέρθυρο τοῦ παραθύρου ἐντοπίζεται οἰκόσημο με τὴν ἐπιγραφή: “1656 F.N.S” (δηλαδὴ Francesco N. Sommaripa). Σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ 1710, στὸν πύργο αὐτὸ κατοικοῦσε ὁ «εκλαμπρό-

48. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ – Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ – ΛΥΔΙΑ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Ὁ κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86), *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 29-30 (1982-1983) 123-1311, ἐδὼ σ. 345.

49. ΓΡΑΤΣΙΑ, Ὁχυρωμένες κατοικίες.

50. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 8· Ὁ Ἰδιος, Σαγκρί, σ. 28.

51. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Δύο κάστρα τῆς Νάξου. Τ' Ἀπαλίου καὶ τ' Ἀπάνω Κάστρο, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 4 (1964) 155-230, ἐδὼ σ. 184-187 (στο ἐξῆς: ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Δύο κάστρα)· ὁ ἴδιος, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Ναξιακὸ Μέλλον* 460 (Μάρτιος 1982) 7-8.

τατος αφέντης Φραντζεσκάκις Σουμαρίππας, ο ναύαρχος»⁵². Δίπλα στον πύργο βρίσκεται ο ορθόδοξος ναός της Παναγίας της Κανακαριώτισσας, που κάποτε ήταν διπλής λατρείας. Μεγάλο τμήμα του κτηρίου έχει καταρρεύσει μετά από θύελλα, το 1940⁵³.

2. Πύργος-περιστερεώνας του Δέλλα-Ρόκκα (Della Rocca) στο Κάτω Σαγκρί

Ο πύργος αυτός στο Κάτω Σαγκρί, εμφανίζει σήμερα μία μεταγενέστερη μορφή (εικ. 5). Αναφέρεται σε προικοσύμφωνο του 1823, ανάμεσα στις οικογένειες Della Rocca και De Lastic. Στους ιδιοκτήτες του πύργου ανήκαν περιβόλια, δένδρα, πηγάδι, σπίτια, φούρνος, καθώς και το παρακείμενο καθολικό εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου του Τολεντίνο (San Nicola da Tolentino, 1245-1305)⁵⁴. Επισημαίνεται ότι ο δυτικός αυτός άγιος, στον οποίο έχουν αφιερωθεί ναοί στη Βενετία, τη Ρώμη και τη γενέτειρά του, το Τολεντίνο⁵⁵, θεωρείται μεταξύ άλλων προστάτης των παιδιών και της οικογένειας.

Το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος πύργος διαθέτει στο ανώτερο τμήμα του περιστερεώνα, αποτελεί αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα. Πολλοί έχουν υποστηρίξει κατά καιρούς ότι η συνήθεια της εκτροφής περιστεριών, καθώς και της ανέγερσης περιστερεώνων σε νησιά των Κυκλάδων, όπως στη Νάξο, Άνδρο, Σίφνο, Σέριφο, Μύκονο, πρωτίστως δε στην Τήνο, αποτελεί επίδραση της βενετικής κυριαρχίας (φεουδαλικό δίκαιο). Άλλοι πάλι αντικρούουν αυτή την άποψη, βασιζόμενοι στην έλλειψη γραπτών πηγών που να επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο, καθώς και στην ύπαρξη υλικών καταλοίπων, τα οποία αποδεικνύουν ότι γινόταν χρήση περιστερεώνων και από τα λαϊκά στρώματα, ήδη στην ύστερη μεσαιωνική περίοδο⁵⁶.

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στη Δύση οι περιστερεώνες ήταν διαδεδομένοι από τον 13ο αιώνα και εξής, με κλασσικό παράδειγμα τη Γαλλία, ιδίως τη βόρεια, όπου η χρήση, κατοχή και ανέγερση περιστερεώνων καθοριζόταν από τις διατάξεις του *droit de colombier*, σύμφωνα με το οποίο οι αριστοκράτες της γαλλικής υπαίθρου είχαν το αποκλειστικό προνόμιο της ανέγερσης περιστερεώνων, κάτι που αποτελούσε ένδειξη ανώτερου

52. Ε. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, 'Ο «κώδιξ Α΄» της μητροπόλεως Παροναξίας, *Γρηγόριος ο Παλαμᾶς* 19 (1935) 139-141, 164-172, 200-204, 239-249, 275-281, 322-330, 405.

53. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 8· Ο ΙΔΙΟΣ, Σαγκρί, σ. 27.

54. Ό.π., σ. 28.

55. P. JANSEN, Nicholas of Tolentino, στο: *Encyclopedia of the Middle Ages*, Cambridge – Chicago 2000, σ. 1020.

56. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Τήνος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Β': *Κυκλάδες*, Έκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1981, σ. 273-306, εδώ σ. 300.

κοινωνικού *status*⁵⁷. Περιστερεώνες υπήρχαν επίσης και σε πολλές άλλες περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης, όπως στην Κορνουάλη της Αγγλίας, στην Ουαλία, στη Σκωτία και αλλού.

3. Πύργος της Μίλης Γάσπαρη (Gaspari) στο Σαγκρί

Ο πύργος αυτός είναι μικρών διαστάσεων και βρίσκεται πλησίον του προαναφερθέντος πύργου των Della Rocca στο Κάτω Σαγκρί. Με τις χαρακτηριστικές του κολώνες εθεωρείτο «κόσμημα» της περιοχής⁵⁸.

4. Πυργάκι των Μπαρότζι (Barozzi) στο Κάτω Σαγκρί

Πίσω από τον πύργο της Μίλης Γάσπαρη βρίσκεται το ερειπωμένο πυργάκι του Βαρθολομαίου Μπαρότζι, που στα 1858 διατηρούσε εκεί ωραίο περιβόλι. Μέσα σε αυτό ανέβλυζε η φημισμένη πηγή του Κάτω Σαγκριού⁵⁹.

5. Πύργος του Παλαιολόγου στο Σαγκρί

Ο πύργος αυτός βρίσκεται βορειοανατολικά του Σαγκριού (εικ. 6). Αρχικά ανήκε στους Crispi (1629) και στη συνέχεια στους Barozzi (1699). Είναι τριώροφος με βοηθητικούς χώρους και με αγρόκτημα. Μαζί με το γειτονικά εξωκκλήσια της Παναγίας της Ορφανής και των Αγίων Αναργύρων δεσπόζει μεγαλόπρεπος σε όλη την περιοχή⁶⁰. Εικάζεται ότι ο πύργος αυτός κτίστηκε στη θέση προϋπάρχοντος κτίσματος, πιθανότατα μικρότερου μεγέθους⁶¹. Στο οικόσημο που εντοπίζεται στο κεντρικό υπέρθυρο του πύργου, υπάρχει η εξής επιγραφή: “FATTO NEL 1699 ADI 29 AG. I.A.B.”, η οποία αποτελεί παραχάραξη μίας παλαιότερης των Crispi, μετατρέποντας τα αρχικά “N.C.” σε “I.B.” και την χρονολογία από 1629 σε 1699⁶². Κατ’ άλλους η πρώτη χρονολογία ήταν το έτος 1639⁶³. Ο πύργος περιήλθε στη συνέχεια στις οικογένειες Γκύζη, Μπογιατζόγλου (1878)⁶⁴ και Παλαιολόγου (1915)⁶⁵.

57. Y. HENRY, Le colombier, un signe extérieur de noblesse. Essai sur les colombiers en Bretagne, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 88/1 (1981) 67-86.

58. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Σαγκρί, σ. 28.

59. Ό.π.

60. Ό.π.

61. ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, Η μεσαιωνική Νάξος και το φωτογραφικό αρχείο του Γιάννη Μαργαρίτη, στο: *Το χαμόγελο της Αριάδνης*, Αθήνα 2005, σ. 35-99, εδώ σ. 83 (στο εξής: ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος).

62. ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Παναγία Καρδιώτισσα, σ. 430.

63. ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος, σ. 83.

64. Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου, *ΔΧΑΕ* 27 (2006) 49-60, εδώ σ. 50.

65. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Σαγκρί, σ. 28.

6. Πύργος της Κάθα Νύχτας

Πρόκειται για άλλον ένα πύργο στην περιοχή του Σαγκρίου. Ο θρύλος τον συνδέει με το Κάστρο του τ' Απαλίου και τ' Απάνω Κάστρο⁶⁶.

Περιοχή Τραγαίας

1. Πύργος της Αθαλασσάς

Η πυργοειδής αυτή έπαυλη που βρίσκεται στον Δαμαλά, ανήκε αρχικά στον Γάλλο Μουσού Μπαρόν ντε Βιγκουρού (1769). Στη συνέχεια μεταβίβάστηκε στην οικογένεια Castri και Φραγκοπούλου (1827) και μετέπειτα στη Δαμαριωνίτικη οικογένεια Τζαννίνη⁶⁷.

2. Πύργος του Μεϊμέτ

Ο πύργος αυτός κτίστηκε σύμφωνα με την παράδοση από έναν Τούρκο στη θέση Νυφιώτισσα, επειδή ήθελε να έχει θέα σε όλο το λεκανοπέδιο της Τραγαίας⁶⁸.

3. Πύργος του Μαυρογένη στο Χαλκί

Ο πύργος αυτός βρισκόταν παλαιότερα στη θέση «Αη Βλάσης» Χαλκίου. Δίπλα του υπήρχαν ελαιοτριβεία και η καθολική εκκλησία του Αγίου Βλασίου⁶⁹.

4. Πύργος του Μπαρότζι (Barozzi) στο Χαλκί

Πρόκειται για έναν επιβλητικό τριώροφο πύργο στο Χαλκί (**εικ. 7**). Βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του χωριού, δίπλα στον βυζαντινό ναό της Παναγίας της Πρωτόθρονης. Πολύ κοντά του περνά ένα ρέμα. Σύμφωνα με το οικόσημο που βρίσκεται στο υπέρθυρό του, ο πύργος αποπερατώθηκε το 1742 από τον Bernardo Barozzi. Υπάρχει όμως εκεί και προγενέστερο οικόσημο των Barozzi, του 1690, σύμφωνα μάλιστα με αδιασταύρωτες πληροφορίες, ο πύργος υπήρχε ήδη από το 1678. Στη συνέχεια περιήλθε στις οικογένειες Μαυρογένη, Φραγκοπούλου, Στεκούλη και Γρατσία. Στον πύργο ανήκαν υποστατικά σπίτια και ελαιοτριβείο. Τον ισχυρά αμυντικό χαρακτήρα του κτηρίου τονίζουν η ύπαρξη προστατευτικού περιτοιχίσματος που εμπερικλείει την αυλή, εισόδου στον όροφο, καταχύστρας πάνω από την είσοδο,

66. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 9.

67. Ό.π., σ. 10.

68. Ό.π.

69. Ό.π.

επάλξεων, τυφεκιοθυρίδων, καθώς και κρεμαστής γέφυρας που υπήρχε παλαιότερα⁷⁰. Οι επάλξεις που φέρουν ο πύργος και το περιτοιχίσμα έχουν χελιδονοειδή απόληξη.

5. Πύργος του Μαρκοπολίτη στους Ακαδήμους

Λίγες εκατοντάδες μέτρα μακριά από τον πύργο του Barozzi στο Χαλκί, βρίσκεται ο επίσης επιβλητικός τριώροφος πύργος του Μαρκοπολίτη στον γειτονικό οικισμό των Ακαδήμων (**εικ. 8**). Και αυτός διέθετε παλαιότερα κρεμαστή γέφυρα, καθώς και άλλα αμυντικά μέσα, όπως τυφεκιοθυρίδες. Ανεγέρθηκε το 1776 από την ελληνορθόδοξη οικογένεια των Πολιτών, το οικόσημο της οποίας υπάρχει στο υπέρθυρο. Από το 1888 ανήκει στην οικογένεια Παπαδάκη. Το γεγονός ότι χτίστηκε σε μικρή απόσταση από τον προϋπάρχοντα πύργο των Barozzi, εντάσσεται στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης μεταξύ των φθινόντων παλαιών δυτικών οικογενειών γαιοκτημόνων και ορισμένων ελληνορθόδοξων οικογενειών, που διεκδικούσαν μερίδιο ισχύος στην προεπαναστατική Νάξο (β' μισό του 18ου αιώνα). Στον κήπο που περιέβαλλε τον πύργο υπήρχαν κυπαρίσσια, καθώς και μαστιχόδεντρα. Το κτήριο διέθετε άριστο υδρευτικό σύστημα, πηγάδι, φούρνο και ελαιοτριβείο, ενώ στα υπόγιά του υπήρχαν μεγάλα πιθάρια, όπου αποθηκευόταν η συγκομιδή των γύρω κτημάτων του⁷¹.

6. Πύργος του Μαρκοπολίτη στο Κεραμί

Πρόκειται για έναν τριώροφο ημιτελή πύργο, που και αυτός κτίστηκε σύμφωνα με την παράδοση από τον Μάρκο Πολίτη, κατά το β' μισό του 18ου αιώνα. Βρίσκεται κάποιες εκατοντάδες μέτρα μακρύτερα από τον προαναφερθέντα πύργο, στον οικισμό του Κεραμιού. Από το 1877 έως σήμερα έχει περιέλθει διαδοχικά στις οικογένειες Βλασερού, Προμπονά και Καλαβρού⁷².

7. Πύργος του Μαρκοπολίτη στο Μετόχι

Εικάζεται ότι και αυτός ο ερειπωμένος σήμερα πύργος κτίστηκε από τον ισχυρό Ελληνορθόδοξο Μάρκο Πολίτη στα τέλη του 18ου αιώνα στον γειτνιάζοντα οικισμό του Μετοχίου⁷³.

70. Ό.π., σ. 9.

71. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, 'Ο πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη εἰς Ἀκαδήμους Νάξου καὶ ὁ οἶκος τῶν Πολιτῶν (1643-1851), *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1967) 616-802, ἐδῶ σ. 616-621 (στο ἐξῆς: ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη)· Ο Ἰδιος, Πύργοι, σ. 9.

72. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη, σ. 662-665.

73. Ό.π., σ. 665-666· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 9.

8. Πύργος της Φασολιάς στον Καλόξυλο

Λίγο έξω από τον γειτονικό Καλόξυλο, στη θέση Φασολιά, υπήρχε παλαιότερα πύργος της οικογένειας Coronello, το οικόσημο του οποίου βρίσκεται τώρα σε παλαιό σπίτι του χωριού. Επιφανές μέλος της οικογένειας Coronello υπήρξε ο Crussino Coronello, πρόξενος της Γαλλίας στο νησί, ο οποίος μαρτυρείται ότι έχοντας ως βάση τον πύργο αυτό, εξορμούσε για κυνήγι ελαφιών (1673)⁷⁴.

9. Πύργος του Κόκκου στον Καλόξυλο

Πρόκειται για κτίσμα της ελληνορθόδοξης οικογένειας των Κόκκων στον Καλόξυλο, το οποίο μετασκευάστηκε στο σημερινό εργοστάσιο Σακελλιάδη⁷⁵.

10. Πύργος του Castri στα Μονοίτσια

Σύμφωνα με μαρτυρίες του 17ου αιώνα, στον οικισμό των Μονοισίων υπήρχε πυργοειδής έπαυλη της οικογένειας Castri⁷⁶.

Περιοχή Φιλωτίου

1. Πύργος του Μπαρότζι (Barozzi) στο Φιλώτι

Ο πύργος του Φιλωτίου βρίσκεται σε κοιλάδα, στο κέντρο του ομώνυμου χωριού, στο κάποτε εύφορο κτήμα «Παραδείσι»⁷⁷ (εικ. 9). Ο τριώροφος πύργος είχε υποστατικά και βοηθητικούς χώρους που λειτουργούσαν παλαιότερα ως βαφεία, αγγειοπλαστεία και ελαιοτριβείο. Κτίστηκε πιθανότατα το 1618, αν βασιζτούμε στη χρονολογία που είναι χαραγμένη σε υπέρθυρό του. Δεν είμαστε βέβαιοι για το ποιός ήταν ο πρώτος ιδιοκτήτης του. Πάντως ο Τζωρτζέτος Μπαρότζι τον αγόρασε το 1620 από τον Τζουάνε Τάγαρη, ο δε Ιερώνυμος Μπαρότζι πιθανόν να τον ανακαίνισε το 1718. Στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου του προαυλίου του πύργου υπάρχει ανάγλυφη μαρμάρινη παράσταση που φέρει δύο λιοντάρια, το οικόσημο των Barozzi και την εξής επιγραφή: “GERONIMO BAROZI 1718” (εικ. 10). Επόμενη ανακαίνιση του κτηρίου πιθανόν να έγινε το 1886, βάσει σχετικής επιγραφής.

74. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 9-10· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ – SLOT, Οικόσημα, σ. 9.

75. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

76. HOFMANN, Vescovadi cattolici, σ. 79, 119.

77. Ε. ΨΑΡΡΑΣ, Το Φιλώτι στη Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία, *Ο Ζαγ* 4 (Ιούνιος – Οκτώβριος 1994) 11-14, εδώ σ. 13 (στο εξής: ΨΑΡΡΑΣ, Φιλώτι).

Στο εσωτερικό του πύργου εισέρχεται κανείς με σκάλα που οδηγεί στον πρώτο όροφο, όπου βρίσκεται η μεγάλη σάλα. Στον τελευταίο όροφο υπάρχει μεγάλο υπνοδωμάτιο, στο οποίο η πρόσβαση γίνεται μέσω μίας εξωτερικής σκάλας που εδράζεται στο μπουντί, και η οποία μέχρι προ ολίγων δεκαετιών ήταν ξύλινη και ανασυρόμενη (ανεμόσκαλα). Τέλος, το ισόγειο χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα ως αποθηκευτικός χώρος. Βάσει λοιπόν των παραπάνω δεδομένων, ο πύργος του Φιλωτιού, αν και δεν αποτελεί τον κεντρικό πύργο ενός στρατιωτικού φρουρίου, ακολουθεί τυπολογικά τη διάρθρωση των μεσαιωνικών πύργων-καταφυγίων της Δύσης (*donjons*)⁷⁸, φαινόμενο που εντοπίζεται και σε άλλους πύργους του νησιού, καθώς και σε πύργους άλλων νησιών του Αιγαίου (π.χ. Άνδρος⁷⁹, Κρήτη⁸⁰).

Απέναντι και σε πολύ μικρή απόσταση από τον πύργο υπάρχει κρήνη, η οποία χτίστηκε κατά την επίσκεψη του βασιλέα Όθωνα στη Νάξο, το 1833. Την κρήνη τροφοδοτεί με νερό η πηγή του Καλάμου, η οποία βρίσκεται διακόσια περίπου μέτρα ανατολικότερα. Τα ρέοντα ύδατα της πηγής αυτής είχαν καταστήσει την περιοχή εξαιρετικά εύφορη, μέρος των οποίων κατέληγε και συσσωρευόταν στην έως σήμερα σωζόμενη μεγάλων διαστάσεων στέρνα. Σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, κοντά στον πύργο υπήρχε παλαιότερα και νερόμυλος. Ο πύργος του Barozzi πέρασε μέσω επιγαμιών στους Φραγκόπουλους και τους Μαρκόπολι, ενώ από το 1921 και εξής περιήλθε στην κυριότητα των οικογενειών Δεμενεόπουλου, Γρατσία και Ψαρρά από το Φιλώτι⁸¹.

Περιοχή Απειράνθου - Δανακού

1. Πύργος του Ζευγώλη

Πρόκειται για έναν διώροφο εντυπωσιακό πύργο, κτισμένο σε υψηλό

78. Στη Δύση το *donjon* (αγγλ. *keep*, γερμ. *Bergfried*) αποτελούσε την κατοικία του φεουδάρχη, σύμβολο εξουσίας του, αλλά και τελικό καταφύγιο σε περιπτώσεις πολιορκίας. Στο ισόγειό του βρίσκονταν αποθήκες, στον πρώτο όροφο η μεγάλη αίθουσα, όπου ο φεουδάρχης δεχόταν τους υποτελείς του, και στον δεύτερο όροφο το ιδιαίτερο δωμάτιο της φεουδαρχικής οικογένειας· βλ. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γλωσσάρι οχυρωματικών όρων, στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, ΑΝΝΑ ΤΡΥΠΟΣΚΟΥΦΗ - ΑΜΑΛΙΑ ΤΣΙΤΟΥΡΗ (επιμ.), Αθήνα 2001, σ. 255-258, εδώ σ. 257 (στο εξής: ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γλωσσάρι).

79. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος, σ. 18.

80. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, Κρήτη, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Γ': *Δωδεκάνησα - Κρήτη*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1985, σ. 213-286, εδώ σ. 246 (στο εξής: ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, Κρήτη).

81. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ο πύργος του Μπαρότζι στο Φιλώτι Νάξου και ο τόπος του Φιλωτίου (1445-1835), *Φιλώτι*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 122-126.

βράχο στην ανατολική είσοδο της Απειράνθου, που κατοικείται ακόμη (εικ. 11). Ξεχωρίζει για την ιδιόρρυθμη, λαϊκότροπη αρχιτεκτονική του. Στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου του προαυλίου χώρου υπάρχει το οικοσήμε των Castri με το χαρακτηριστικό θηλυκό λιοντάρι. Αυτοί φαίνεται ότι ήταν οι αρχικοί ιδιοκτήτες του πύργου. Αργότερα, σύμφωνα με άλλη επιγραφή που φέρει την χρονολογία 1677, ο πύργος περιήλθε στους Sommaripa. Μετεπαναστατικά περιήλθε στους σημερινούς ιδιοκτήτες, την οικογένεια Ζευγώλη, το όνομα της οποίας αναγράφεται και σε σχετική επιγραφή «Μ.Γ.Ζ.» (Ματθαίος Γ. Ζευγώλης)⁸². Οι μεγάλες διαστάσεις του πύργου και κυρίως η φυσική του οχυρότητα δημιουργούσαν συνθήκες ασφαλείας για τους κατοίκους του. Ωστόσο, η έλλειψη στοιχείων οχυρώσεως στις όψεις, οι άξονες της συμμετρίας, η επιμελημένη τοιχοποιία από μαρμαρόπλακες, τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα και οι καμάρες, δίνουν στον πύργο ένα ύφος διαφορετικό από αυτό του σκυθρωπού αυστηρού ύφους του οχυρωμένου πύργου⁸³.

2. Πύργος του Μπαρδάνη

Και αυτός ο πύργος βρίσκεται εντός της Απειράνθου. Από την επιγραφή του οικοσήμε στο υπέρθυρο συνάγεται ότι είναι κτίσμα του τέλους του 17ου αιώνα (1695) και ότι ανήκε στους Βορειοϊταλούς Sforza-Castri. Η είσοδος γίνεται με μαρμάρινη σκάλα στον πρώτο όροφο, όπου υπάρχει η μεγάλη σάλα και δύο υπνοδωμάτια. Στο ισόγειο υπάρχουν ακόμη η κουζίνα, καθώς και βοηθητικοί χώροι όπως το παλιό λιοτριβί, ο φούρνος, ο στάβλος και το πηγάδι. Λέγεται ότι παλαιότερα μέσα στον προαύλιο χώρο του πύργου υπήρχε καθολικό παρεκκλήσι⁸⁴. Η θέση του στο κέντρο του χωριού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συμβατή με εκείνη ενός κεντρικού πύργου-καταφυγίου, που εντοπίζεται σε πολλά μεσαιωνικά χωριά (π.χ. στη Χίο) και που θυμίζει τη θέση και τη λειτουργία των *donjons* στο πλαίσιο των μεσαιωνικών κάστρων.

3. Πύργος των Crispi

Η ύπαρξη μελών της πάλαι ποτέ δουκικής οικογένειας των Crispi εντοπίζεται στην Απειράνθο σε πηγές του 17ου αιώνα. Σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του 1603 και του 1645 γίνεται αναφορά στον *μεγαλειώτατο αφέντη μισερ Φρατζέσκο Γρίσπο του ποτέ έглаμπροτάτου αφέντη Τζουάνε δούκα*⁸⁵

82. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10· Ο Ιδιος, Απειράνθος, σ. 60-63.

83. Ό.π., σ. 63.

84. Ό.π., σ. 53-54.

85. Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα, *Έπετηρίς Εταιρείας*

και τον *εὐγενή μ(ισὲ)ρ Φραντζέσκο Κρίσπο*⁸⁶, καθώς και τον Τζουάνε Γρίσπο ή Τζάνε Κρίσπο κατά τα έτη 1646, 1651, 1659 και 1670⁸⁷. Οι γαιοκτήμονες Crispi διαφέντευαν λοιπόν την Απείρανθο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ύπαρξη οικοσήμευ τους των αρχών του 19ου αιώνα σε τοίχο του προαυλίου του ενοριακού ναού της Παναγίας της Απεραθίτισσας μαρτυρεί ότι πιθανότατα κάπου στο χωριό πρέπει να υπήρχε πύργος της οικογένειας, ο οποίος είτε σήμερα δεν υπάρχει είτε ανακαινίστηκε και περιήλθε στην κυριότητα άλλων Δυτικών γαιοκτημόνων.

Ίσως ο πύργος αυτός να βρισκόταν σε ένα επίκαιρο σημείο, ενδεχομένως κάπου στο κεντρικό και παλαιότερο σημείο το χωριού, περιβαλλόμενος από σπίτια και στενά δρομάκια, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις του Κουρουνοχωριού, της Μονής και της Κωμιακής, καθώς και άλλων περιοχών του Αιγαίου (π.χ. μεσαιωνικά χωριά της Χίου), όπου έχουμε μεσαιωνικού τύπου αμυντική διάρθρωση των κτισμάτων. Η θέση στην οποία βρίσκεται σήμερα ο πύργος του Μπαρδάνη πληροί αυτές τις προϋποθέσεις, καθώς και οι θέσεις άλλων πύργων στο εσωτερικό του χωριού. Επιπλέον η ανέγερση του πύργου του Μπαρδάνη από την οικογένεια Sforza-Castri στα 1695, μετά δηλαδή και την τελευταία μαρτυρία περί υπάρξεως των Crispi στην Απείρανθο (1670), είναι και χρονολογικά συμβατή με αυτή την εικασία.

4. Πύργος των Νταμουλίδων ή των Αναματεράδων

Στο Υρόκαστρο, το παλαιότερο πιθανόν τμήμα του χωριού, σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, υψωνόταν ο πύργος των Νταμουλίδων⁸⁸ ή των Αναματεράδων. Δίπλα στη θέση στην οποία ήταν κτισμένος, βρίσκονται εφαιπτόμενοι ορθόδοξοι ναοί, αφιερωμένοι στον Άγιο Δημήτριο και στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, την παλαιότερη εκκλησία εντός του χωριού, την οποία έκτισε ο ιερέας Δημήτριος Αναματερόπουλος, το 1650⁸⁹.

5. Πύργος του Loredano;

Στη θέση που σήμερα βρίσκεται το παλιό σπίτι του Οικονομίδη ή των Πολυκρετάδων στην πλατεία (πλάτσα) του χωριού, υψωνόταν παλιά,

Κυκλαδικών Μελετών 7 (1968) 24-337, εδώ σ. 26-27 (στο εξής: ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Έγγραφα 17ου αιώνας).

86. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Έγγραφα 17ου αιώνας, σ. 169.

87. Ό.π., σ. 248-253· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Απείρανθος, σ. 70-71.

88. Αυτή η ονομασία του πύργου ίσως να συσχετίζεται με τη βενετική αρχοντική οικογένεια Da Molin, η οποία μάς είναι γνωστή στη Νάξο προφανώς ως οικογένεια «Νταμουλή» (1570): βλ. Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Ναξιακά δικαιопρακτικά έγγραφα τοῦ 16ου αιώνας, *Έπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 5 (1955) 47-91, εδώ σ. 69.

89. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Απείρανθος, σ. 67-69.

σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, ο πύργος του Loredano. Αυτή η εκτίμηση στηρίζεται στο ότι στο κτίσμα αυτό σώζονται δύο εντοιχισμένα οικόσημα της οικογένειας Loredano, ένα στο υπέρθυρο της εισόδου και ένα στο ανατολικό παράθυρο, τα οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι υπήρχαν εκεί εξ αρχής. Μαρτυρείται επίσης ότι η οικία αυτή λειτουργούσε επί οθωμανικής κυριαρχίας ως δυτικό προξενείο, κάτι που και πάλι δεν μπορεί να διασταυρωθεί από άλλες πηγές⁹⁰.

6. Πύργος της Καλλονής

Ο πύργος αυτός βρισκόταν κοντά στην Αγία Κυριακή Απειράνθου, σε μία περιοχή που σύμφωνα με την παράδοση ήταν παραδεισένια, με άφθονα τρεχούμενα νερά και με δενδροφυτεμένα περιβόλια, τα οποία περικλείονταν από αιωνόβια παρθένα δάση. Ήταν δε τόσο μαγευτική, που ονομάστηκε «Καλλονή». Λέγεται ότι ο πύργος διέθετε σημαντικές ανέσεις, μεταξύ των οποίων και λουτρά. Κατά την παράδοση καταστράφηκε από πειρατές⁹¹.

7. Πύργος του Castri στον Δανακό

Σε κοιλάδα στην περιοχή του Δανακού σώζονται σήμερα μόνο ελάχιστα ίχνη από τον κάποτε τριώροφο, σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, πύργο «του Κάστρη», ο οποίος ανήκε προφανώς στην οικογένεια των Sforza - Castri⁹².

Περιοχή βόρειας ορεινής Νάξου (Ανουνέρων)

1. Πύργος της Μονής

Σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, το σπίτι «του Φαρκώνη» ήταν κάποτε πύργος Δυτικών με ελαιοτριβεία γύρω του. Θεωρείται ότι ο συνοικισμός της Μονής αναπτύχθηκε στα χρόνια της λατινικής και οθωμανικής κυριαρχίας γύρω από τον πύργο αυτόν και το πηγάδι του χωριού, που ανήκαν κατά καιρούς σε διάφορους Δυτικούς άρχοντες (π.χ. Crispi, Belogna, Coronelli)⁹³.

2. Πύργος του Barozzi στην Κεραμωτή

Πρόκειται για πύργο της οικογένειας Barozzi στο ορεινό χωριό της Κεραμωτής, το οποίο είναι χτισμένο σε κοιλάδα⁹⁴.

90. Ό.π., σ. 66-67.

91. Ν. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, Χαλάσματα Καλλονής, *Ναξιακὸν Ἀρχεῖον* 13 (Ιούλιος - Αύγουστος 1948) 161-162· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10· Ο ΙΔΙΟΣ, Απειράνθος, σ. 71-76.

92. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

93. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Μονή. Το χωριό της «Παναγίας της Δροσιανής» (Ιστορία - μνημεία - λαογραφία), Αθήνα 1984, σ. 15.

94. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

3. Πύργος του Grimaldi στην Κεραμωτή

Ο πύργος αυτός ανήκε στην οικογένεια Grimaldi, μάς είναι δε γνωστός και ως πύργος «του Κουτσούδη»⁹⁵.

4. Πύργος του Sommaripa στην Ατσιπάπη;

Πρόκειται για πύργο της οικογένειας Sommaripa, ο οποίος βρισκόταν, σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, στον μεσαιωνικό οικισμό Ατσιπάπη της ανατολικής Νάξου⁹⁶. Δεν διαθέτουμε ωστόσο άλλες πληροφορίες, οι οποίες να επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του.

5. Πύργος του Γοζαδίνου (Gozzadino)

Ο πύργος αυτός, γνωστός και ως «πύργος του Σκαδού», βρισκόταν στη θέση Μαυρομάρι της περιοχής Κορώνου, δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου⁹⁷ και διέθετε περιβόλια και στέρνα. Ανήκε στον αυθέντη της Τζιάς (Κέας), Γιαννούλη Gozzadino, όπως συνάγεται από έγγραφο του 1541⁹⁸.

6. Πύργος του Φράγκου (κτίσμα στο «Κάστρο της Κωμιακής»)

Στο κεντρικότερο τμήμα της Κωμιακής, που είναι και το παλαιότερο, βρίσκεται ο «πύργος του Φράγκου», διώροφη οικία γνωστή και ως του Καρουσομανώλη ή του Καρουσομανωλάκη. Το κτίσμα αυτό πιθανόν να αποτελεί κατάλοιπο παλαιότερων οχυρώσεων ή και ενός κεντρικού τρόπον τινά πύργου-καταφυγίου (*donjon*), εφόσον στην περιοχή εκείνη υπήρχε κάστρο, σύμφωνα με την τοπική αφήγηση. Η διάταξη και η δόμηση των σπιτιών της συγκεκριμένης περιοχής είχε τη μορφή «καστροτόπου»: σπίτια συμπαγή, ενωμένα, με τεράστιες βάσεις και γιγάντια κτισίματα και με μικρά ανοίγματα (θυρίδες), κατάλληλα για άμυνα. Οι στενές εισοδοί και οι στενοί δρόμοι του συγκεκριμένου χώρου, από τους οποίους δεν μπορούσε να περάσει φορτωμένος γάιδαρος, παρά μόνο ένας άνθρωπος, αποτελούν επίσης στοιχεία ενδεικτικά του αμυντικού χαρακτήρα του «Κάστρου της Κωμιακής»⁹⁹. Η κεντρική και δεσπόζουσα θέση στο χωριό και η μορφολογία του εδάφους (απότομη, δύσκολη πρόσβαση) καθιστούν τον χώρο φύσει οχυρό, δυσκο-

95. Ό.π.

96. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΗΜΟΥ ΔΡΥΜΑΛΙΑΣ ΝΑΞΟΥ, Κάστρα και πύργοι, www.drymalianaxos.-gr/Pyrgoi.htm.

97. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

98. Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα τών τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951) 1-167, εδώ σ. 67 (στο εξής: ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Νοταριακά έγγραφα).

99. Ν. ΛΕΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οι Φράγκοι της Κωμιακής, στο: *Κωμιακή*, τ. Γ', Ο Ιδιός (επιμ.), Αθήνα 2005, σ. 97-100, εδώ σ. 98 (στο εξής: ΛΕΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Φράγκοι).

λείνοντας έτσι ακόμη περισσότερο τις προσπάθειες των επιδόξων επιδρομέων¹⁰⁰.

Η απουσία πύργου από το κέντρο του οικισμού, σύμφωνα τουλάχιστον με τα υπάρχοντα δεδομένα, μάς στερεί τη δυνατότητα για την απόκτηση μίας πληρέστερης εικόνας και για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις, που ενισχύουν την εικασία ότι το οίκημα αυτό πιθανόν να υπήρξε κατάλοιπο ενός κεντρικού πύργου, που δέσποξε στο κέντρο του χωριού. Το συνεκτικό υλικό της λιθοδομής του κτίσματος αλλά και των ομόρων σπιτιών, αποτελείται από ισχυρό στερεοποιητικό και μίγμα πορσελάνης¹⁰¹. Για τη δημιουργία αυτού του μίγματος χρησιμοποιούνταν καολίνη, ορυκτό που υπάρχει στη Μήλο και την Κίμωλο, την οποία κο-νιορτοποιούσαν, προσθέτοντας ασβέστη και ασπράδια αυγών, ανακατεύον-τας και ζυμώνοντάς τα όλα μαζί. Το υλικό αυτό που δεν χρησιμοποιούνταν ευρύτερα λόγω των εξόδων της μεταφοράς του, εντοπίζεται και σε άλλα σπίτια του χωριού. Όμως εντοπίζεται και στη λιθοδομή αρχοντικών των δυ-τικών αρχόντων της Νάξου¹⁰².

Εάν τελικά υπήρχε όντως πύργος στο κέντρο της διαρθρωμένης κατά τα μεσαιωνικά πρότυπα ρυμοτομίας, παλαιάς Κωμιακής, τότε εδώ ισχύει σε γενικές γραμμές ό,τι ισχύει και στο Κουρουνχώρι, όπου δεσπόζει στο μάλλον υψηλότερο σημείο του μεσαιωνικού οικισμού ο δουνικός πύργος (14ος αι.)¹⁰³, καθώς και στη Μονή, όπου το χωριό είχε κτιστεί, κατά την παράδοση, «πέραξ του πύργου του Φαρκώνη»¹⁰⁴, ενώ θα μπορούσε να γίνει τυπολογικός συσχετισμός και με την εσωτερική διάρθρωση των μεσαιωνικών χωριών της Χίου¹⁰⁵, καθώς και με αντίστοιχους οικισμούς της μεσαιωνικής νότιας Μεσσηνίας¹⁰⁶, της Ευβοίας¹⁰⁷ και της Κρήτης¹⁰⁸. Σημειώνεται επίσης

100. Χ. ΚΑΡΟΥΣΗΣ, Ενδείξεις για την ύπαρξη μεσαιωνικού κάστρου στην Κωμιακή, στο: ΛΕΒΟΠΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), ό.π., σ. 101-102, εδώ σ. 102 (στο εξής: ΚΑΡΟΥΣΗΣ, Ενδείξεις).

101. ΛΕΒΟΠΙΑΝΝΗΣ, Φράγχοι, σ. 98, 100.

102. Ό.π., σ. 98· ΚΑΡΟΥΣΗΣ, Ενδείξεις, σ. 102.

103. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 536.

104. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 15.

105. P. LOCK, The medieval towers of Greece: A problem in chronology and function, στο: *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, B. ARBEL – B. HAMILTON – D. JACOBY (επιμ.), London 1989, σ. 129-145, εδώ σ. 137 (στο εξής: LOCK, Towers of Greece)· ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 192-193.

106. A. BON, Τα σύνορα τῶν ἐνετικῶν κήσεων ἐν Μεσσηνίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου ἕως τοῦ 15ου αἰῶνος, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967) 20-31, εδώ σ. 23 (στο εξής: BON, Σύνορα).

107. LOCK, Towers of Euboea σ. 109.

108. ΑΓΓΥΡΩ ΛΟΥΚΑΚΗ, Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και αισθητική της ανάπτυξης. Η περίπτωση του Ρεθύμνου, Αθήνα 2007, σ. 344-345 (στο εξής: ΛΟΥΚΑΚΗ, Πολιτιστική γεωγραφία)· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 440.

ότι σύμφωνα με τοπικές αφηγήσεις, το τοπωνύμιο «Κάστρο» εντοπίζεται και σε κεντρικό σημείο της Κορώνου και του Κυνιδάρου, κάτι που αποτελεί ένδειξη ότι πιθανόν στο παρελθόν να υπήρχαν εκεί οχυρωμένες κατοικίες, όπως και στην περίπτωση της Κωμιακής.

7. Πύργος του Ντερεμόν (De Reimond) στον Κανά

Ο διώροφος αυτός πύργος που βρίσκεται στην περιοχή της Κωμιακής, έχει τετράγωνη κάτοψη. Κάποιοι τον ταυτίζουν με τον πύργο που μαρτυρείται σε έγγραφο του 1597 και ανήκε στην οικογένεια Crispo. Μεταγενέστερα φαίνεται ότι περιήλθε στη γαλλική οικογένεια (Ντερεμόν)¹⁰⁹.

8. Πύργος της Αγιάς

Αποτελεί έναν από τους ελάχιστους πύργους της Νάξου, που έχουν κτιστεί κοντά στη θάλασσα (**εικ. 12**). Είναι διώροφος και βρίσκεται πάνω από την απόκρημνη βόρεια ακτή του νησιού, διαθέτοντας πανοραμική θέα προς τη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Νάξου - Πάρου - Μυκόνου - Ικαρίας. Ο πύργος, πιθανόν κτίσμα του 17ου αιώνα, εικάζεται ότι ανήκε στους Κόκκους.¹¹⁰ Αργότερα περιήλθε στις επίσης ορθόδοξες οικογένειες των Σπανών (Ισπανόπουλων) και Παραρά. Καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1992¹¹¹.

9. Πύργος στο Σκεπόνι

Ο πύργος αυτός βρίσκεται στη βορειοδυτική Νάξο. Είναι κτισμένος επάνω σε βράχο. Ανήκε στην γενονατικής καταγωγής οικογένεια Grimaldi¹¹².

Περιοχή Εγκαρών

1. Πύργος του Ραυτόπουλου

Διώροφος πύργος, ευρισκόμενος στις Εγκαρές. Φέρει οικόσημο του προξένου της Ρωσίας στη Νάξο, Χριστ. Ραυτόπουλου (1827)¹¹³.

109. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

110. Ο.π.

111. Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Περί της Ι. Μονής Αγιάς Νάξου, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου, 1992)*, Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ - Σ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), Αθήνα 1994, σ. 449-466, εδώ σ. 449 (στο εξής: ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μονή Αγιάς).

112. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 10.

113. Ο.π., σ. 11.

2. Πύργος του Πραντούνα

Ο πύργος του Πραντούνα ή του Αγιοπετρίτη βρίσκεται στη θέση Λαγκάδα Εγκαρών. Είναι διώροφος με εξώστη, επάλξεις και νερόμυλο. Φέρει οικόσημο με την επιγραφή: «1787 ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΠΡΑΝΤΟΥΝΑΣ»¹¹⁴.

3. Πύργος του Μαργούνου

Πρόκειται για έναν ακόμη πύργο που βρίσκεται στην περιοχή των Εγκαρών¹¹⁵.

Πύργοι σε άγνωστες περιοχές

1. Πύργος του Τρανού

Η τοποθεσία αυτού του πύργου που αναφέρεται σε παλαιότερες μαρτυρίες, αγνοείται σήμερα¹¹⁶.

2. Πύργος του Ντεμαρή (Demari)

Ο πύργος αυτός ανήκε στην ισχυρή δυτική οικογένεια των Ντεμαρή (Demari) και βρισκόταν κοντά στην άγνωστη σήμερα σε εμάς εκκλησία του Αγίου Μερκουρίου (1541)¹¹⁷. Πάντως οι Demari είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη οικονομική δραστηριότητα στην περιοχή των Μελάνων, όπου και κατείχαν κτήματα. Μέχρι σήμερα υπάρχει μάλιστα το τοπωνύμιο «στου Ντεμαρή»¹¹⁸. Επίσης στις Μέλανες σώζεται νερόμυλος με την ονομασία το «βρυσάκι του Ντεμαρή». Σε αυτήν την περιοχή λοιπόν θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί η τοποθεσία, στην οποία ήταν κτισμένος ο πύργος «του Ντεμαρή».

Πυργομονάστια της ορθόδοξης Εκκλησίας

Πέραν των πύργων και πυργοειδών επαύλεων των τοπικών γαιοκτημόνων της Νάξου, στο νησί εντοπίζονται και πυργομονάστια, δηλαδή ορθόδοξα μοναστήρια, τα οποία είχαν αποκτήσει πυργοειδή μορφή, με σκοπό την αντιμετώπιση των πειρατικών επιδρομών που μάστιζαν το νησί κατά την οθωμανική περίοδο, υπό την επίδραση ίσως και της αγιορείτικης οχυ-

114. Ο.π.

115. Ο.π.

116. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Έγγραφα Τουρκοκρατίας, σ. 139· Ο ΙΔΙΟΣ, Έγγραφα 17ου αιώνα, σ. 64.

117. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Νοταριακά έγγραφα, σ. 82.

118. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Έγγραφα Τουρκοκρατίας, σ. 188.

ρωματικής αρχιτεκτονικής στο νησί. Τα περισσότερα από τα ορθόδοξα μοναστήρια ιδρύθηκαν από τα τέλη του 16ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα, όταν μετά την κατάλυση του Δουκάτου του Αιγαίου στα μέσα του 16ου αιώνα εξέλιπαν πλέον οι συνθήκες καταπίεσης του ορθόδοξου κλήρου από τους Ιταλούς δούκες και έπνεε ένας άνεμος εκκλησιαστικής ελευθερίας, επί του νέου, οθωμανικού καθεστώτος.

Εδώ γίνεται μνεία και στα πυργομονάστια των ορθοδόξων, όχι μόνο λόγω του οχυρωματικού τους χαρακτήρα, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελούσαν και οικονομικά κέντρα για το νησί, δραματίζοντας σημαντικό ρόλο, όπως και οι πυργοειδείς επαύλεις, στην οικονομική ζωή του νησιού, ως κέντρα παραγωγής αγροτικών προϊόντων, τουλάχιστον κατά τους προγενέστερους αιώνες¹¹⁹. Κάτι ανάλογο και σε υπέρτατο βαθμό ισχύει και για το συγκρότημα της μονής των Ιησουιτών στα Καλαμίτσια, στα κτήματα του οποίου εργάζονταν εκατοντάδες χωρικοί των γειτονικών χωριών¹²⁰.

1. Μονή Φωτοδότη

Η βυζαντινή μονή του Φωτοδότη βρίσκεται σε πλαγιά, βορειοδυτικά του Δανακού (εικ. 13). Το καθολικό της μονής περιβλήθηκε με πύργο τον 15ο¹²¹ ή τον 16ο αιώνα¹²². Κατ' αυτόν τον τρόπο πήρε τη σημερινή οχυρωματική μορφή της με τις χαρακτηριστικές οξυκόρυφες επάλξεις. Η μονή του Φωτοδότη υπήρξε μία τις ορθόδοξες εκκλησίες που κατασχέθηκαν από τους Βενετούς επήλδους, εφόσον το 1227 παραχωρήθηκε στους Βενεδικτίνους της μονής της Αγίας Τριάδος στο Brumdolo ή Brondolo της Βενετίας¹²³. Μάς είναι επίσης γνωστό ότι ανήκε για κάποιο διάστημα στη μονή του Αγίου Γεωργίου του Μείζονος (San Giorgio Maggiore) της Βενετίας και ότι στα τέλη του 15ου αιώνα πιθανόν να είχε περιέλθει σε ορθόδοξα χέρια¹²⁴. Μετά την επανασύ-

119. Κ. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, 3000 μουζούρια σιτάρι και 2000 μουζούρια κριθάρι από την Κρήτη στη Νάξο, αρχές 13ου αιώνα, *Φλέα* 9 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2006) 47-48, εδώ σ. 48.

120. Μ. ΚΑΜΠΑΝΙΟΛΟ, Η μονή Ιησουιτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992)*, Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ - Σ. ΨΑΡΑΣ (επιμ.), Αθήνα 1994, σ. 597-626, εδώ σ. 600 (στο εξής: ΚΑΜΠΑΝΙΟΛΟ, Μονή Ιησουιτών).

121. ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος, σ. 55-56.

122. ΓΡΑΤΣΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες.

123. Β. SLOT, Ένα Δίπλωμα του Μάρκου Α' Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού, του Φωτοδότη στο τάγμα των Βενεδικτίνων, *Φλέα* 7 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2005) 5-8, εδώ σ. 6.

124. ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Μείζονος (San Giorgio Maggiore) Βενετίας και οι σχέσεις της με την ελληνολατινική Ανατολή. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα

σταση της Ορθόδοξης Μητρόπολης Παροναξιάς στα μέσα 16ου αιώνα, η μονή Φωτοδότη παραχωρήθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με επικυρωτικό γράμμα του δούκα της Νάξου Ιωάννη Δ΄ Crispo, και έτσι έγινε σταυροπηγιακή¹²⁵. Στη συνέχεια, μετά την κατάλυση της Λατινοκρατίας, το διεκδίκησε η Μητρόπολη Παροναξιάς, καθώς και οι τοπικοί Δυτικοί φεουδάρχες. Από το 1636 επανήλθε στη Μητρόπολη Παροναξιάς, ενώ το 1780 μαρτυρείται ότι ήταν μετόχι της μονής Πάτμου, η οποία και ενοικίαζε τα κτήματά της σε ιδιώτες (1838-1851). Φαίνεται όμως ότι για κάποιο διάστημα υπήρξε και μετόχι της Παναγίας της Απεραθίτισσας (1831)¹²⁶. Σήμερα ανήκει στη Μητρόπολη Παροναξιάς.

2. Πύργος Υψηλής

Η μονή αυτή βρίσκεται στην κοιλάδα των Εγγαρών (εικ. 14). Είναι γνωστή και ως πύργος του Αγιοπετρίτη ή του Αγγελακόπουλου. Ιδρύθηκε το 1600 από τον ορθόδοξο Ιάκωβο Κόκκο, όπως προκύπτει από το οικοδόμημο της οικογένειας, που βρίσκεται στο υπέρθυρο του ναού και φέρει την επιγραφή: «ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΟΚΚΟΣ 1600»¹²⁷. Είναι έντονος ο φρουριακός χαρακτήρας του οικοδομήματος. Οι τοίχοι έχουν ελάχιστα ανοίγματα, υπάρχει ξεματίστρα πάνω από την είσοδο και το δώμα περιβάλλεται από ψηλό τοίχο με επάλξεις. Ενδιαφέρον προκαλεί ο κυκλικός πύργος στη νοτιοδυτική γωνία. Στο εσωτερικό του πυργομοναστηριού βρίσκεται το καθολικό, αφιερωμένο στην Παναγία την Υψηλότερα. Μαζί με τους πύργους των Μαρκοπολιτών στην Τραγαία η μονή έγινε στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας κέντρο αντίστασης εναντίον των δυτικών γαιοκτημόνων, πρωτοστατούντων των ιδιοκτητών της, Κόκκων¹²⁸. Σήμερα ανήκει στην οικογένεια Αγγελακόπουλου.

3. Μονή Φανερωμένης

Δώροφη οχυρωμένη μονή στη βορειοδυτική Νάξο, η οποία θεωρείται ότι ανεγέρθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα¹²⁹. Διαθέτει περιούλιο και ξεματίστρα, καθώς και οξυκόρυφη καμάρα με αποτιμήσεις (φαλτσογωνίες), στοιχεία δυτικά. Εντός του ναού υπάρχουν εικόνες βενετοκρατικής τεχνοτροπίας, μεταξύ των οποίων έργα του Κρητικού ζωγράφου Βίκτωρος

Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2006, σ. 113-114.

125. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις Παροναξιάς, σ. 229.

126. Ο. ΒΑΒΑΤΣΙΟΥΛΑΣ – ΜΑΡΙΚΙΤΤΑ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μονή Φωτοδότη στο Δανακό Νάξου, στο: *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων* 3 (1993) 173-194, εδώ σ. 176.

127. ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος, σ. 90.

128. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Η Ιερά Μονή Παναγίας της Υψηλότερας, *Απεραθίτικα* 5 (1996) 468-499, εδώ σ. 481-482· ΓΡΑΤΣΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες.

129. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις Παροναξιάς, σ. 234· ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μονή Αγιάς, σ. 84.

(17ος αι.)¹³⁰. Στο υπέρθυρο του αφιερωμένου στην Κοίμηση της Θεοτόκου καθολικού της, υπάρχει επιγραφή με τη χρονολογία 1606. Αναφέρεται ότι κατά την επιδρομή κουρσάρων οι μοναχοί εκσφενδόνιζαν εναντίον τους κυψέλες μελισσών¹³¹. Σήμερα στη μονή υπάρχει ένας μοναχός.

4. Μονή Τιμίου Σταυρού

Κοντά στο Σαγκρί βρίσκεται η μονή του Τιμίου Σταυρού, γνωστή και ως «πύργος Μπαζαίου» (εικ. 15). Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο αρχικός της πυρήνας κτίστηκε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹³². Μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Βενετούς (1207) εικάζεται ότι πέρασε στα χέρια των Δυτικών, επανερχόμενη όμως το 1554 στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹³³. Με την πάροδο των αιώνων οχυρώθηκε με σκοπό την απόκρουση των συχνών πειρατικών επιδρομών που μάστιζαν το Αιγαίο, λαμβάνοντας τη σημερινή της πυργοειδή μορφή, πιθανόν κατά το 17ο αιώνα¹³⁴. Το 1833 διαλύθηκε με διάταγμα των Βαυαρών, που καταργούσε όλες τις μονές κάτω των επτά μοναχών¹³⁵, ενώ το 1898, μετά τον καταστροφικό Ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 και την οικονομική κατάρρευση της χώρας, η περιουσία της μονής περιήλθε στην οικογένεια Μπαζαίου ή Βαζαίου¹³⁶. Το έτος 2001 έγινε εκτεταμένη ανακαίνιση του χώρου από την Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία «Αιών» και σήμερα λειτουργεί ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων¹³⁷.

5. Μονή Ταξιαρχών

Η μονή αυτή, κτίσμα παλαιότερο του 1670, ήταν σταυροπηγιακή και βρισκόταν στο Σαγκρί. Είχε πυργοειδή μορφή. Κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1960¹³⁸.

130. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μονή Αγιάς, σ. 81-83.

131. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 12.

132. Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία, Αθήνα 2006, σ. 132.

133. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις Παροναξίας, σ. 218· Ι. ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ, Ο ατυχής πόλεμος του 1897 και η Ιερά Μονή Τιμίου Σταυρού, στο: *Η Νάξος δια μέσον των αιώνων, Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόρωνος, 4-7 Σεπτεμβρίου 2003)*, Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ - Σ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), Αθήνα 2007, σ. 539-554, εδώ σ. 541 (στο εξής: ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ, Ατυχής πόλεμος).

134. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 12.

135. ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ, Ατυχής πόλεμος, σ. 542.

136. Γ. Μ. ΒΑΖΑΙΟΣ, Μονή Τιμίου Σταυρού - Πύργος Μπαζαίου. Νάξος, Αθήνα 2002, σ. 30, 39.

137. ΓΡΑΤΣΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες.

138. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις Παροναξίας, σ. 219-220· ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος, σ. 97.

6. Μονή Αγίου Ελευθερίου

Η μονή Αγίου Ελευθερίου βρίσκεται στο Σαγκρί. Αναφέρεται σε έγγραφα των αρχών του 17^{ου} αιώνα, ενώ στο υπέρθυρο του καθολικού της εντοπίζεται εγχάρακτη η χρονολογία ανακαινίσεώς της (1636)¹³⁹. Η μονή ανήκε στην οικογένεια Βαρβατάκη ή Βαρβατόπουλον, μέλη της οποίας υπήρξαν συνεχώς ηγούμενοί της. Το 1816 ιδρύθηκε στη μονή και σχολή, στην οποία φοιτούσαν παιδιά των γύρω χωριών¹⁴⁰.

7. Μονή Χρυσοστόμου

Η μονή Χρυσοστόμου δεσπόζει σε πλαγιά, νοτιοανατολικά της Χώρας Νάξου. Έχει και αυτή οχυρή μορφή. Κατά ορισμένους αποτελεί κτίσμα των αρχών του 17ου αιώνα¹⁴¹. Πάνω από την είσοδό της υπάρχει ξεματίστρα, καθώς και η χρονολογία 1753 του υπερθύρου, πιθανότατα έτους ιδρύσεως της μονής. Εσωτερικά, στη νότια πλευρά του, υψώνεται ο τριώροφος πύργος του Αγίου Νικολάου¹⁴². Σήμερα εγκαταβιούν στη μονή δύο μοναχές.

Οχυρά κτίσματα της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας

Πέραν των ορθοδόξων οχυρωμένων μονών, υπάρχουν και οχυρωμένα κτίσματα εκτός του Κάστρου της Χώρας, τα οποία ανήκουν στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

1. Πυργάκι Κατσάγρας

Ανήκει στα κτίσματα της Νάξου που έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα, βάσει αποφάσεως του ΥΠΠΟ (1983)¹⁴³. Είναι κτισμένο στα βορειοανατολικά του Κάστρου της Χώρας, σε μία περιοχή όπου βρίσκεται το καθολικό νεκροταφείο, καθώς και δύο καθολικοί κοιμητηριακοί ναοί, της Παναγίας του Γάτου (17ος αι.) και της Παναγίας του Ροδαρίου (αρχές 20ου αι.)¹⁴⁴, όπως και κτήμα που ανήκε στις Ουρσουλίνες μοναχές¹⁴⁵.

139. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 12.

140. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις Παροναξίας, σ. 212-213.

141. Ο.π., σ. 198.

142. ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ, Μεσαιωνική Νάξος, σ. 95.

143. Διαρκής Κατάλογος Κληρυμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Νάξου, ό.π. (βλ. ανωτέρω, σημ. 42).

144. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των, Αθήνα 1980, σ. 37.

145. Γ. ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ, Η Νάξος σε άπλη γεωγραφική - ιστορική - γεωλογική επισκόπηση, Νάξος 1968, σ. 65.

2. Καλαμίτσια

Η μονή του καθολικού τάγματος των Ιησουιτών βρίσκεται στην εύφορη κοιλάδα των Μελάνων και αποτελεί κτίσμα του τέλους του 17ου αιώνα (**εικ. 16**). Ήταν παραθεριστική κατοικία και χώρος ανάπαυσης των Ιησουιτών που ζούσαν στο Κάστρο της Χώρας, καθώς και ξενώνας για τους Ιησουίτες που περιόδευαν στα χωριά για κήρυγμα. Σύμφωνα με την παράδοση, εκεί βρίσκονταν παλαιότερα τα ερείπια δονκικού παλατιού, ονόματι «Καλαμίτζια»¹⁴⁶. Μολονότι δεν διαθέτει ιδιαίτερα οχυρή μορφή, εντούτοις συγκαταλέγεται κατά κάποιο τρόπο στην κατηγορία των «πύργων», όχι μόνο λόγω του επιβλητικού μεγέθους του, αλλά κυρίως εξαιτίας του χαρακτήρα της χρήσης του: λειτουργούσε μεταξύ άλλων ως οικονομικό κέντρο, αφού από εκεί αφενός μπορούσαν οι Ιησουίτες να επιβλέπουν καλύτερα τα κτήματά τους, στα οποία εργαζόταν σημαντικός αριθμός ορθόδοξων χωρικών των παρακείμενων οικισμών, και αφετέρου να αποθηκεύουν μέρος της παραγωγής τους. Κάτι ανάλογο ισχύει και για όλες σχεδόν τις πυργοειδείς επαύλεις ιδιωτών, που εξετάσαμε προηγουμένως. Στο διώροφο αυτό οικοδόμημα εντοπίζονται δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (π.χ. στριφογυριστές σκάλες), καθώς και προσκτίσματα, όπως αποθήκες, στέρνα, σύστημα άρδευσης και περιστερεώνας¹⁴⁷. Το κτήριο περιήλθε το 1949 στο Ελληνικό Δημόσιο, έκτοτε δε εγκαταλείφθηκε και έχει υποστεί σημαντικές φθορές στο πέρασμα του χρόνου.

Ο ρόλος των πύργων της Νάξου, μέσα από το κοινωνικο-οικονομικό τους πλαίσιο

Από όσα προαναφέραμε, στη Νάξο εντοπίζονται 69 πύργοι, πυργόσπιτα ή πυργοειδείς επαύλεις, συμπεριλαμβανομένων επτά ορθοδόξων μονών και δύο κτισμάτων της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Είκοσι τρεις οχυρωμένες κατοικίες και έξι οχυρωμένες μονές έχουν χαρακτηριστεί ονομαστικά ως διατηρητέες από το ΥΠΠΟ¹⁴⁸. Δέκα τουλάχιστον από πύργους που αναφέ-

146. B. SLOT, 'Ο ιεραπόστολος Robert Saulger (1637-1709), ιστοριογράφος τῶν Κυκλάδων, *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977) 117-143, ἐδῶ σ. 127.

147. Γ. ΜΑΥΡΟΣ, Τα Καλαμίτσια, *Ναξιακά* 2 (Μάιος - Ιούνιος 1985) 46-51, ἐδῶ 46-50· ΚΑΜΠΑΝΙΟΛΟ, Μονή Ιησουιτῶν, σ. 599-603· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΕΤΣΗ, Το παλάτι των Ιησουιτῶν στα Καλαμίτσια, *Απεραθίτικα* 3 (1996) 503-523, ἐδῶ σ. 503, 517· Μ. ΚΑΜΠΑΝΙΟΛΟ, Η μονή Ιησουιτῶν στη Νάξο, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Μ. ΣΕΡΓΗΣ - Σ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 163-168, ἐδῶ σ. 166.

148. Διαρκῆς Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικῶν Χώρων και Μνημείων της Νάξου, ὁ.π. (βλ. ἀνωτέρω, σημ. 41).

ρονται σε πηγές, σήμερα δεν σώζονται. Από τους 60 συνολικά πύργους ιδιωτών, οκτώ είναι κτισμένοι στην Ποταμιά, την οποία διατρέχει ποταμός, τέσσερις στην επίσης εύφορη κοιλάδα των Μελάνων, τέσσερις στα Αγγίδια, έξι στο Σαγκρί, δέκα στο λεκανοπέδιο της Τραγαίας, ένας στο Φιλώτι, ένας στον Δανακό, πέντε στην Απείρανθο, εννέα σε όλη την υπόλοιπη ορεινή Νάξο, πολλοί όμως από τους οποίους δεν σώζονται, τέσσερις στην περιοχή Εγγαρών και έξι στην υπόλοιπη (νοτιοδυτική) πεδινή Νάξο, ενώ αγνοείται η θέση άλλων δύο. Επίσης, η μονή Ιησουιτών στα Καλαμίτσια είναι κτισμένη στην κοιλάδα των Μελάνων, ίσως επάνω στα ερείπια δονικικής παραθεριστικής κατοικίας.

Βάσει της μορφολογίας του εδάφους, της χλωρίδας και των φυσικών πόρων, συμπεραίνεται ότι οι πύργοι της Νάξου ήταν κατά κανόνα κτισμένοι σε περιοχές ποτιστικές και εύφορες. Δίπλα τους συνήθως έρεε ένας μικρός ποταμός, του οποίου την ενέργεια συχνά εκμεταλλεύονταν, χρησιμοποιώντας νερόμυλους. Επίσης, γύρω από τους πύργους, υπήρχαν σχεδόν πάντοτε ελαιοτριβεία, φούρνοι, στάβλοι, καθώς και ληνός (πατητήρι), ενώ τα ισόγεια και τα υπόγεία τους λειτουργούσαν ως μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι για τα αγροτικά προϊόντα των παρακεμένων κτημάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχαν περισσότερες στις στέγες των κτηρίων. Στα υπέρθυρα των εισόδων των πύργων ήταν χαραγμένα τα οικοδόμημα των ιδιοκτητών τους, που ήταν κατά κανόνα νομείς μεγάλων καλλιεργησίμων εκτάσεων (κυρίως ελιών και οπωροφόρων δέντρων), των οποίων η παραγωγή αποτελούσε πηγή πλούτου για τους ίδιους. Στα κτήματά τους εργάζονταν ντόπιοι χωρικοί, απ' ό,τι φαίνεται όχι κάτω από ιδανικές συνθήκες.

Δεν παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση πύργων σε περιοχές ορεινές και άγονες (π.χ. Ανούμερα), ούτε σε τοποθεσίες εντελώς πεδινές, (π.χ. Λειβάδια), αλλά σε κοιλάδες (π.χ. Μέλανες, Ποταμιά, Φιλώτι) και σε μικρές εύφορες πεδιάδες, σχεδόν πάντοτε μακριά από τη θέα της θάλασσας (π.χ. λεκανοπέδιο Τραγαίας, Σαγκρί). Σε κάποιες περιπτώσεις ορισμένοι πύργοι βρίσκονταν στο κέντρο ή στην άκρη οικισμών (π.χ. Σαγκρί, Απείρανθος, Κουρουνοχώρι, Κωμιακή, Μονή, Τρίποδες κ.ά.) και χρησιμοποιούσαν τα σπίτια του περιβάλλοντος χώρου τους ως ασπίδα προστασίας τους. Υπήρχε δηλαδή ένα αμυντικού χαρακτήρα σύμπλεγμα σπιτιών με τον πύργο ανάμεσά τους, το οποίο λειτουργούσε αποτρεπτικά προς τους επίδοξους επιδρομείς. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται στη Μεσσηνία¹⁴⁹, την

149. ΒΟΝ, Σύνορα, σ. 23· Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά, Αθήνα 2007, σ. 45 (στο εξής: ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστοριογεωγραφικά).

Εύβοια¹⁵⁰, τη Χίο¹⁵¹, την Κρήτη¹⁵² και αλλού.

Ελάχιστοι πάντως είναι οι πύργοι που βρίσκονται κοντά στη θάλασσα και που έχουν άμεση οπτική επαφή μαζί της (π.χ. πύργος της Αγιάς, πύργος του Όσκελου), κάτι που πρέπει να οφείλεται αφενός στον φόβο των πειρατών και αφετέρου στο γεγονός ότι το κέντρο της οικονομικής ζωής της εποχής εκείνης στη Νάξο δεν ήταν οι παραθαλάσσιες περιοχές, αλλά η πλούσια σε φυσικούς πόρους ενδοχώρα, όπου βρίσκονταν και τα κτήματα των γαιοκτημόνων ιδιοκτητών τους. Πιθανόν αυτοί οι πύργοι να λειτουργούσαν περιστασιακά και ως κέντρα έγκαιρης προειδοποίησης έναντι πιθανού πειρατικού κινδύνου. Η έλλειψη κρατικής οργάνωσης, που θα μπορούσε να συντονίσει την άμυνα του νησιού στην υπό σκιοδμή οθωμανική διοίκηση Νάξο, δεν ενισχύει το ενδεχόμενο μίας συστηματικής χρήσης τους ως φρουραριών. Πιθανότερο θεωρείται, όπως θα δούμε και παρακάτω, να χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά γι' αυτόν τον σκοπό παράκτια οχυρά ή υψώματα με θέα προς τη θάλασσα, κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου.

Στους πύργους της Νάξου παρατηρείται επίσης συνύπαρξη της δυτικής και της εγχώριας κυκλαδίτικης αρχιτεκτονικής. Η μεγάλη κάμαρα υποδοχής με τα τόξα (βόλτα ή βόρτα = θόλοι, τόξα, καμάρες), το μαγειρείο με το τζάκι στον όροφο, οι αποθήκες στο ισόγειο (κατώι) και ο τρόπος κατασκευής από ντόπιους τεχνίτες και με ντόπια υλικά είναι χαρακτηριστικά της ναξιωτικής οικίας. Δυτικές επιδράσεις εντοπίζονται στην οργάνωση της κάτοψης, η οποία δεν είναι πια ελεύθερη, αλλά διαμορφώνεται επάνω σε ένα καθορισμένο από την αρχή σχήμα κλειστού ορθογωνίου, που παρουσιάζει άξονες συμμετρίας. Στο κέντρο βρίσκεται μία μεγάλη διαμετρής σάλα, που καλύπτεται συνήθως με θόλο, ενώ στις δύο πλευρές της υπάρχουν σχεδόν συμμετρικά μικρότεροι θολωτοί χώροι, που είναι τα υπνοδωμάτια και το μαγειρείο από τη μία και το συγκρότημα της εισόδου από την άλλη¹⁵³.

Δίπλα σχεδόν σε όλους τους πύργους υπήρχε εκκλησάκι, το οποίο εξυπηρετούσε τις πνευματικές ανάγκες των καθολικών, κατά κανόνα, ιδιοκτητών τους. Τα παρεκκλήσια των πύργων είτε είχαν ανοικοδομηθεί εξ αρχής ως καθολικά είτε είχαν κτιστεί παλαιότερα ως ορθόδοξα και χρη-

150. LOCK, *Towers of Euboea*, σ. 109.

151. ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, *Αιγαίο*, σ. 192-193.

152. ΛΟΥΚΑΚΗ, *Πολιτιστική γεωγραφία*, σ. 344-345 ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Spolia*, σ. 440.

153. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ - ΕΛΕΝΗ ΣΑΒΒΑΡΗ - ΜΑΤΙΝΑ ΣΤΑΘΑΚΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΑΣΩ ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, *Νάξος*, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Β': *Κυκλάδες*, Έκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1981, σ. 23-24 (στο εξής: ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ - ΣΑΒΒΑΡΗ - ΣΤΑΘΑΚΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, *Νάξος*).

σιμοποιήθηκαν αργότερα από τους Δυτικούς γαιοκτήμονες, για την τέλεση της δυτικού τυπικού λατρείας. Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις, όπου δίπλα σε πύργους είναι χτισμένοι είτε ναοί «διπλής λατρείας» (π.χ. πύργος του Μπελώνια) είτε διακριτοί, αλλά εφραπτόμενοι ναοί των δύο δογμάτων (πύργος του Σανούδου στις Κάμπονες).

Αναφορικά με την οχύρωσή των πύργων, ιδίως οι παλαιότεροι, διαθέτουν σαφή ισχυρά αμυντικά χαρακτηριστικά, όπως η φύσει οχυρή θέση, υπεροχή ύψους έναντι πλάτους, τοίχοι μεγάλου πλάτους, έλλειψη μεγάλων ανοιγμάτων, τριώροφοι τοίχοι με κλίση, καταπακτές, καταχύστρες, επάλξεις μεγάλων διαστάσεων, κλωβοί για πλαγιοφύλαξη, θυρίδες/φεγγίτες, ακόμη και περιτείχισμα και αιρετές γέφυρες¹⁵⁴, λόγω προφανώς των συχνών πειρατικών επιδρομών που μάστιζαν το νησί, αλλά και εξαιτίας του φόβου αγροτικών εξεγέρσεων, ίσως δε σε κάποιες περιπτώσεις και λόγω ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ αντιπάλων ιδιοκτητών πύργων (π.χ. Barozzi – Κόκκοι, Barozzi – Μαρκοπολίτες). Η φρουριακή όψη των πύργων αυτών εκφράζει ένα επίσημο αρχιτεκτονικό ύφος και μία επιβλητικότητα, που τονίζεται από μεμονωμένα αμυντικά στοιχεία δυτικής προέλευσης, όπως επάλξεις, καταχύστρες, αιρετές γέφυρες, κλωβοί κ.ά.¹⁵⁵

Σε πολλές άλλες όμως περιπτώσεις οι πύργοι δεν φαίνεται να ήταν στην πραγματικότητα οχυρές κατοικίες, ιδίως κατά τους ύστερους χρόνους, αφού μάς δίνουν την εικόνα ενός απλού κτηρίου, μονώροφου ή διώροφου, μη ικανού να ανταπεξέλθει σε δύσκολες και επικίνδυνες καταστάσεις. Σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν μάλιστα επάλξεις, που όμως έχουν μάλλον διακοσμητικό χαρακτήρα και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «ψευδοεπάλξεις» (π.χ. Άγιοι Σαράντες).

Γενικά πάντως η πυργοειδής μορφή των επαύλεων που αποτελούσαν ιδιοκτησία προσώπων ισχυρού κοινωνικού *status*, πέραν των όποιων πρακτικών ζητημάτων ασφαλείας που τυχόν επέλυε, φαίνεται ότι αποτελούσε προϊόν της βουλήσεως των κτητόρων τους για κοινωνική προβολή. Πιθανόν η κατασκευή πολυδάπανων και επιβλητικών επαύλεων με πυργοειδή μάλιστα μορφή — κατ' απομίμηση πύργων παλαιότερων εποχών — απέπνεε μεγαλοπρέπεια, προσδίδοντας στους ιδιοκτήτες τους κοινωνικό κύρος. Στην περίπτωση της Νάξου έχουμε λοιπόν να κάνουμε μάλλον με μία αναχρονιστική τάση. Αν εξαιρέσει κανείς τους δύο σωζόμενους πύργους, που κτίστη-

154. ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ, Οι πύργοι της Νάξου, *Corpus* 13 (Φεβρουάριος 2000) 50-55, εδώ σ. 53-54.

155. ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ – ΣΑΒΒΑΡΗ – ΣΤΑΘΑΚΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ – ΤΑΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, Νάξος, σ. 24, 26 ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Spolia*, σ. 444.

καν κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και που ανήκαν στη δουκική οικογένεια (στην οικογένεια Σανούδου ή Dalle Carceri και στην οικογένεια των Crispi), οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους πύργους αποτελούν κυρίως παραθεριστικές ή και μόνιμες κατοικίες γαιοκτημόνων, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για πυργοειδείς επαύλεις της υπαίθρου, γεγονός που καθιστά τη ροπή τους προς μίμηση μεσαιωνικών αρχιτεκτονικών προτύπων «αναχρονισμό».

Ο 17ος αιώνας θα μπορούσε άνετα να χαρακτηριστεί ως ο «χρυσός αιώνας» των πυργοειδών επαύλεων της Νάξου. Τότε θεωρείται ότι κτίστηκαν οι περισσότερες από αυτές, ενώ οχυρώθηκαν και κάποια μοναστήρια, λόγω προφανώς της εξάρσεως του φαινομένου της πειρατείας. Αντιθέτως έχουμε μαρτυρίες μόνο για πέντε-έξι πύργους που χτίστηκαν κατά τους προηγούμενους αιώνες, κάτι που ίσως οφείλεται εν μέρει στην έλλειψη επαρκών σωζομένων γραπτών πηγών και αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενώ για τους πύργους που κτίστηκαν μετέπειτα (18ος-αρχές 19ου αι.) πιθανολογείται ότι ήταν γύρω στους δέκα τον αριθμό, χωρίς όμως να είμαστε απολύτως βέβαιοι γι' αυτό.

Οι ιδιοκτήτες των πύργων ήταν στην συντριπτική τους πλειονότητα Δυτικοί τοπικοί άρχοντες-γαιοκτήμονες με βορειοϊταλική κατά κανόνα καταγωγή¹⁵⁶. Σώζονται επίσης δύο δουκικά θέρετρα (πύργος Κουρουνοχωρίου και πύργος Παρατρέχου). Από τους παραπάνω πύργους, περίπου δέκα φαίνεται ότι χτίστηκαν από ορθόδοξους¹⁵⁷, οι μισοί πιθανότατα κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς και ένας, σύμφωνα με την τοπική αφήγηση, από Τούρκους (πύργος του Μεϊμέτ). Οι υπόλοιποι πύργοι που ανήκαν σε Δυτικούς, είτε ερειπώθηκαν με την πάροδο του χρόνου είτε περιήλθαν σιγά-σιγά στην κυριότητα ορθόδοξων ιδιοκτητών, κάτι που άρχισε να συμβαίνει από τον 18ο αιώνα και εξής. Οι περισσότεροι όμως από αυτούς φαίνεται ότι μεταβιβάστηκαν σε ντόπιους ορθόδοξους, μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους. Σήμερα ελάχιστοι πύργοι παραμένουν σε χέρια καθολικών (π.χ. πύργος Della Rocca στο Κουρουνοχώρι).

Βάσει των παραπάνω στοιχείων, θα γίνει μία προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου της ύπαρξης τόσο πολλών πυργοειδών κτισμάτων στη Νάξο, καθώς και του ρόλου τον οποίο διαδραμάτιζαν αυτά στο πλαίσιο της κοι-

156. Για παράδειγμα, οι Barozzi κατείχαν κατά καιρούς δέκα πύργους, οι Sommaripa εννέα, οι Grimaldi πέντε, οι Sforza – Castri πέντε και οι Della Rocca τρεις.

157. Τέσσερις των Κόκκων στην κεντρική και βόρεια Νάξο, τρεις των Μαρκοπολιτών στην Τραγαία, ένας του Πραντούνα και ένας του Ραυτόπουλου στις Εγγαρές, ίσως δε και κάποιοι αγνώστου κτήτορα στην Απειράνθο.

νωνικο-οικονομικής πραγματικότητας του νησιού κατά τους νεώτερους χρόνους.

Φαίνεται σε πολλούς οξύμωρο το γεγονός ότι οι περισσότεροι πύργοι της Νάξου δεν χτίστηκαν κατά την περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου (1207-1566), αλλά κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας (1566-1821). Το γεγονός ωστόσο της πολιτικής ανοχής των Οθωμανών έναντι των κατοίκων των Κυκλάδων και της ουσιαστικά μη παρέμβασής τους στα εσωτερικά των ντόπιων πληθυσμών συνέβαλε στη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος για την έλευση νέων ισχυρών δυτικών οικογενειών στη Νάξο, προερχομένων από άλλα νησιά του Αιγαίου (π.χ. Χίος, Άνδρος, Κρήτη). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την *de facto* διατήρηση των παλαιών φεουδαλικών προνομίων των Δυτικών γαιοκτημόνων, αλλά και με τις ευρύτερες ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο Αιγαίο κατά την οθωμανική περίοδο (π.χ. ανάπτυξη εμπορίου) φαίνεται ότι δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αξιοσημείωτη αγροτική ανάπτυξη κατά τον 17ο αιώνα¹⁵⁸, η οποία αντικατοπτρίζεται από την πληθώρα των πύργων/πυργοειδών επαύλεων που ανεγέρθηκαν κατά την περίοδο εκείνη. Εξάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι πύργοι της Νάξου επιτελούσαν κυρίως τις εξής τρεις λειτουργίες:

α. Ήταν παραθεριστικές κατοικίες και χώροι αναψυχής ή σπανιότερα μόνιμες κατοικίες Δυτικών κυρίως γαιοκτημόνων, οι οποίοι είχαν κατά κανόνα ως μόνιμη κατοικία τους ένα αρχοντικό στο Κάστρο της Χώρας. Συνήθως μετά το Πάσχα και μέχρι τον Σεπτέμβριο¹⁵⁹ (ή κατ' άλλους μέχρι της Μεσοσπορίτισσας, την 21η Νοεμβρίου)¹⁶⁰, οι οικογένειες των γαιοκτημόνων διέμεναν στους πύργους, όπου βρίσκονταν και τα κτήματά τους. Εκεί πήγαιναν συνοδευόμενοι από 30-40 υπηρέτες και καλλιεργητές χωρικούς, οι οποίοι εν είδει αγγαρείας τους μετέφεραν χρήσιμα αντικείμενα, όπως ρούχα και έπιπλα¹⁶¹.

158. B. SLOT, Φιλώτι. Φέουδα και Πολιτεία, *Φλέα* 12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2006) 5-12, εδώ σ. 7 (στο εξής: SLOT, Φιλώτι).

159. Ι. ΔΕΛΛΑ-ΡΟΚΚΑΣ, Άγνωστα έθιμα της ενετοκρατίας στη Νάξο, *Ναξιακά* 8-9 (Μάιος – Αύγουστος 1986) 3-4, εδώ σ. 4· Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Το Κάστρο των Σανούδων, *Νάξος* 2000, σ. 85 (στο εξής: ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Κάστρο).

160. Προφορική μαρτυρία του ερευνητή κ. Ιακώβου Ναυπλιώτη.

161. W. MILLER, Lichtle's description of Naxos, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 5-6 (1926-1929) 432-450, εδώ σ. 442-443· B. SLOT, Ο τόπος του Φιλωτιού. Απόψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο δουκάτο της Νάξου πριν και μετά την τουρκική κατάκτηση, *Ναξιακά* 4-5 (Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1985) 22-31, εδώ σ. 23 (στο εξής: SLOT, Απόψεις)· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Κάστρο, σ. 85· J. PITTON DE TOURNEFORT, Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους 1700-1702, μτφρ. ΜΥΡΤΩ ΑΠΕΡΓΗ – Μ. ΑΠΕΡΓΗΣ, *Ηράκλειο* 2003, σ. 389 (στο εξής: TOURNEFORT, Ταξίδι).

β. Ο οχυρωματικός τους χαρακτήρας σε συνδυασμό με την έλλειψη θέας προς τη θάλασσα είχε ως στόχο την ασφαλή διαμονή και την προστασία των ιδιοκτητών τους από πιθανές πειρατικές επιδρομές, αλλά και από ενδεχόμενες εσωτερικές επιβουλές, όπως αγροτικές εξεγέρσεις ή συγκρούσεις με άλλες ισχυρές οικογένειες.

γ. Οι πύργοι υπήρξαν τοπικά οικονομικά κέντρα. Ευρισκόμενοι σε τοποθεσίες ποτιστικές και ιδιαίτερα γόνιμες, αποτελούσαν σημείο αναφοράς για την παραγωγή αγροτικών προϊόντων. Οι γαιοκτήμονες με ορμητήριο τους πύργους τους είχαν τη δυνατότητα να επιβλέπουν από κοντά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις τους και να αποθηκεύουν την παραγωγή τους στα υπόγειά τους ή σε υποστατικά γύρω από αυτούς. Επίσης ήλεγχαν τις πηγές νερού και είχαν χτίσει νερόμυλους σε «παρόχθιες» περιοχές, οι οποίοι με την ενέργεια του τρεχούμενου νερού άλεθαν το σιτάρι.

Η παραπάνω πρακτική συνδέεται με την επίκληση αμφιβόλου γνησιτητος παλαιών φεουδαλικών δικαιωμάτων των Δυτικών αρχόντων και την εφαρμογή τους, σύμφωνα με τα οποία οι γαιοκτήμονες ήταν κύριοι των πηγών και των υδάτων της επικράτειάς τους, απαιτώντας τέλη για τη χρήση τους από τους χωρικούς, ενώ παράλληλα ελάμβαναν και σημαντικό μερίδιο της συγκομιδής των εργαζομένων στα κτήματά τους χωρικών, συνήθως το μισό ή το ένα τρίτο¹⁶².

Διαμορφώθηκε λοιπόν στη Νάξο των πρώιμων Νεωτέρων Χρόνων μία κοινωνική ελίτ, αποτελούμενη κυρίως από άτομα δυτικής καταγωγής και δόγματος, της οποίας η ισχύς εδραζόταν στην εκμετάλλευση της έγγειας ιδιοκτησίας. Μία «κάστα» Δυτικών γαιοκτημόνων νεμόταν το μεγαλύτερο μέρος του νησιού και ιδίως τις ευφορότερες περιοχές του, καθιστώντας τους γηγενείς τυπικά ελεύθερους κατοίκους του οιονεί δουλοπάροικους της. Έχοντας από ένα σημείο και έπειτα την υποστήριξη του Γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη¹⁶³, οι γαιοκτήμονες αυτοί, αφενός λόγω δόγματος και καταγωγής και αφετέρου λόγω κοινωνικής θέσης, συνταύτισαν τα συμφέροντά τους με εκείνα των καθολικών ευρωπαϊκών δυνάμεων (ορισμένοι μάλιστα εξ αυτών έγιναν εμπορικοί πρόξενοι δυτικών χωρών) και ιδίως με εκείνα της Γαλλίας, διαμορφώνοντας μία όχι απόλυτα και εύκολα προσδιορίσιμη «δυτική ταυτότητα».

Αυτό πάντως που ένωνε τους δυτικής προέλευσης γαιοκτήμονες της οθωμανικής περιόδου μεταξύ τους δεν φαίνεται να ήταν μόνο η κοινή

162. Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Φεουδαλική πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, ἐν Ἐργουπόλει 1925, σ. 7 (στο εξής: ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Φεουδαλική πολιτεία*)· SLOT, *Απόψεις*, σ. 23· Ο ΙΔΙΟΣ, *Φιλώτι*, σ. 7.

163. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Φεουδαλική πολιτεία*, σ. 8· SLOT, *Απόψεις*, σ. 24.

μακρινή τους καταγωγή, κατά κύριο λόγο από τον ιταλικό βορρά, ή το κοινό καθολικό τους δόγμα, αλλά η βούλησή τους να παραμείνουν κύριοι του νησιού μέσα από μία αποικιακού τύπου εκμετάλλευση των φυσικών του πόρων και του εγχώριου ανθρωπίνου δυναμικού. Παρά τις όποιες εσωτερικές τους αντιθέσεις, αποτελούσαν μία κλειστή ουσιαστικά και ενιαία κοινότητα με διακριτή πολιτισμική ταυτότητα, αποφεύγοντας μάλιστα τις επιγαμίες με το ορθόδοξο στοιχείο¹⁶⁴. Επίσης, με τη στρατηγική τους συμμαχία με τη Γαλλία και τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις πέτυχαν τη διατήρηση φεουδαλικών προνομίων επί μακρόν, καθώς και την σκανδαλωδώς ετεροβαρή φορολόγησή, έναντι των υπολοίπων συντοπιτών τους¹⁶⁵. Έτσι λοιπόν παρέμειναν ουσιαστικά κύριοι των ευφοροτέρων εκτάσεων του νησιού. Η ύπαρξη των πολυάριθμων πύργων/πυργοειδών επαύλεων στη Νάξο αντανακλά αυτή την πραγματικότητα.

Ο συσχετισμός των πύργων της Νάξου με αντίστοιχα φαινόμενα σε άλλες περιοχές του Αιγαίου

Όπως είδαμε, στη Νάξο εντοπίζεται ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός των πενήντα περίπου πύργων/πυργοειδών επαύλεων, που κτίστηκαν από τα μέσα του 14ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα. Η πληθώρα αυτού τους είδους των αρχιτεκτονικών κατασκευών απαντά μόνο σε ελάχιστα νησιά του Αιγαίου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Οι πύργοι των νησιών του ΒΑ Αιγαίου: Οι πύργοι στον Κάμπο της Χίου

Ο Κάμπος της Χίου είναι μία εύφορη περιοχή με πορτοκαλεώνες και άλλα εσπεριδοειδή στα νότια της πρωτεύουσας του νησιού, εντελώς επίπεδη, που καλύπτεται από ένα πυκνό δίκτυο μικρών δρόμων. Εκεί υπάρχουν κτήματα που περιβάλλονται από υψηλούς τοίχους, μέσα στα οποία απαντούν οικίες αρχοντικών οικογενειών, κτισμένες ως επί το πλείστον τον 17ο και τον 18ο αιώνα (εικ. 17). Ο κύριος όγκος των κατοικιών αυτών βλέπει προς τον δρόμο και φανερώνει μείωση από κάτω προς τα επάνω. Στην είσοδό τους έφεραν υπέρθυρα με τα οικοδόσημα των ιδιοκτητών τους. Τα ισόγεια των κτηρίων αυτών χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι, για τη στέγαση του προσωπικού και ενίοτε ως εργαστήρια επεξεργασίας μεταξιού ή βαμβακιού. Οι χώροι υποδοχής και τα υπνοδωμάτια

164. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Κάστρο, σ. 65· TOURNEFORT, Ταξίδι, σ. 234.

165. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Φορολογικές διενέξεις «Φράγκων» και «Ρωμαίων» στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993) 37-48, εδώ σ. 42.

βρίσκονταν στους ορόφους. Κοντά στο κυρίως κτήριο υπήρχαν υποστατικά, μαγκανοπήγαδο, στέρνα, καθώς και πέργκολα με κληματαριά¹⁶⁶, σπανιότερα και παρεκκλήσιο¹⁶⁷.

Αναφορικά με την προέλευση των πυργοειδών επαύλεων του Κάμπου της Χίου, εικάζεται ότι πρόδρομοί τους υπήρξαν πύργοι των βυζαντινών τιτλούχων, διασκορπισμένοι σε όλο το νησί, που είχαν έντονο φρουριακό χαρακτήρα, μερικοί από τους οποίους πέρασαν στη συνέχεια σε χέρια Γενουατών. Έπειτα, κατά τους χρόνους της γενονατικής κυριαρχίας, παρατηρήθηκε η ύπαρξη θερινών επαύλεων με πυργοειδή μορφή και φρουριακό χαρακτήρα, που πρωτοεμφανίστηκαν τον 14ο αιώνα. Τότε ξεκίνησε στην περιοχή και η εντατική καλλιέργεια και η οργάνωση του εξαγωγικού εμπορίου. Μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα γινόταν λόγος από τους περιηγητές για λίθινα σπίτια σε σχήμα τετράγωνων πύργων, τα οποία έμοιαζαν με φρούρια και ονομάζονταν «πύργοι», διαθέτοντας μάλιστα και κινητή γέφυρα. Προς τον 18ο αιώνα, ο χαρακτήρας τους άλλαξε. Εξελίχθηκαν σε επαύλεις με μεγάλα ανοίγματα, μεγαλοπρεπή εξωτερικά κλιμακοστάσια, διάσπαση των όγκων στους ορόφους, ενώ ιδιοκτήτες τους ήταν πλέον κυρίως Έλληνες, οι οποίοι συνέχιζαν τις καλλιέργειες που είχαν ξεκινήσει οι Γενουάτες, καθώς και το εξαγωγικό εμπόριο. Κατά τον 18ο αιώνα, περίοδο οικονομικής και οικοδομικής άνθισης, κυρίως λόγω του εμπορίου της μαστίχας, των εσπεριδοειδών, των μεταξωτών και κεντητών υφασμάτων, πιθανολογείται ότι μετασκευάστηκαν πολλοί παλαιότεροι πύργοι για να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες¹⁶⁸.

Σημαντικές θεωρούνται οι δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική του Κάμπου, κατά τον 18ο αιώνα. Παρά την απώλεια της γενονατικής κυριαρχίας, οι έντονες δυτικές πολιτισμικές επιδράσεις εξακολουθούσαν να υφίστανται, όπως και στην περίπτωση της Νάξου, προφανώς λόγω της διατηρήσεως της εκεί κοινότητας των Δυτικών¹⁶⁹, η οποία, αν και είχε αποδυναμωθεί αισθητά και περιπέσει σε δυσμένεια, ιδίως μετά την αποτυχημένη ολιγόμηνη βενετική κατάληψη του 1694-1695 και τον συνακόλουθο οθωμανικό διωγμό¹⁷⁰, εντούτοις εξακολουθούσε να υφίσταται κατά τον 18ο

166. ΑΝΑΪΡΟΥΣΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος, σ. 33, 38-39.

167. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος, σ. 150.

168. ΑΝΑΪΡΟΥΣΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος, σ. 11, 23, 128-132.

169. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστορία, σ. 231.

170. F. DE COULANGES, Η νήσος Χίος. Ίστορικὸ ὑπόμνημα, Αθήνα 1977, σ. 186· ΑΝΑΪΡΟΥΣΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος, σ. 142· Μ. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Φραγκισκανοί Καπουκίνοι. 400 χρόνια προσφοράς στους Έλληνες, Αθήνα 1996, σ. 161-162 (στο εξής ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Φραγκισκανοί).

αιώνα, ευρισκόμενη και αυτή στη σφαίρα επιρροής της Γαλλίας. Όπως οι καθολικοί της Νάξου, έτσι και οι καθολικοί της Χίου απολάμβαναν της προστασίας και της υποστηρίξεως των γαλλικών προξενικών αρχών τόσο της Κωνσταντινουπόλεως όσο και του νησιού¹⁷¹.

Στους Δυτικούς της Χίου συμπεριλαμβάνονταν καθολικοί μισσιονάριοι, οι πιο γνωστοί και δραστήριοι από τους οποίους υπήρξαν οι Ιησουίτες, οι οποίοι θεωρείται μάλιστα ότι έκαναν προσπάθεια δημιουργίας εστίας ελληνορρυθμών καθολικών (Ουνιτών) με επίκεντρο τον βυζαντινό ναό του Αγίου Βλασίου στον Κάμπο (μέσα του 17ου αι.)¹⁷². Οι Ιησουίτες θεωρούνται επίσης οι εφευρέτες των «φραγκοχιώτικων», κειμένων στην ελληνική γλώσσα με λατινικούς όμως χαρακτήρες¹⁷³.

Ως χαρακτηριστικά στοιχεία επιδράσεων δυτικού τύπου στην αρχιτεκτονική της Χίου θεωρούνται η δυτικού τύπου θολοδομία, η πύλη, η κλειστή αυλή και η μνημειακή σκάλα των πύργων του Κάμπου. Επιδράσεις μαρόκ εντοπίζονται σε μεταγενέστερες κατασκευές, ιδίως σε μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία. Ως προς τα διακοσμητικά θέματα των πυργοειδών επαύλεων του Κάμπου, αυτά ήταν γνωστά λίγο-πολύ σε όλο τον ελλαδικό χώρο και προέρχονταν από τη λαϊκή μίμηση των βαθύτατα επηρεασμένων από το μαρόκ και το ροκοκό οθωμανικών προτύπων (π.χ. πολυποίκιλα φυτικά θέματα σε συνδυασμό με έλικες κ.ά.)¹⁷⁴. Η γενικότερη πάντως εμφάνιση πολλών κτηρίων της περιοχής αυτής είχε τόσο έντονα δυτικά χαρακτηριστικά που, αν και συνυπήρχαν με τα ντόπια, ο Κάμπος θύμιζε προάστια της Γένουας και της Μασσαλίας, σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών του 18ου αιώνα¹⁷⁵.

Καταλήγει λοιπόν κανείς στο συμπέρασμα ότι η αρχιτεκτονική στον Κάμπο της Χίου αποτελεί ένα τοπικό φαινόμενο με βυζαντινές και γενοατικές καταβολές, που προέκυψε από τη συγκυρία ευνοϊκών παραγόντων στο νησί, σημαντικότερη εκ των οποίων ήταν η οικονομική του άνθιση¹⁷⁶.

Οι πυργοειδείς αυτές κατοικίες του Κάμπου της Χίου συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά που απαντούν και στη Νάξο. Δεν ήταν μεν διάσπαρτες σε κοιλάδες και σε βουνά, όπως στη Νάξο, ωστόσο διακρίνουμε αρχιτεκτονικά στοιχεία που μάς παραπέμπουν σε έναν τόπο ευδαιμονίας (πέργκολες,

171. Μ. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915), Αθήνα 1991, σ. 112-113.

172. Ό.π., σ. 92.

173. Μ. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Οι Πατέρες Λαζαριστές στην Ελλάδα, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1783 - 2004), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 446-447.

174. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος, σ. 150.

175. ΑΝΔΡΟΥΣΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος, σ. 131-133.

176. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος, σ. 150.

κληματαριές, κρήνες κ.ά.), κάτι που τις καθιστά τόπους αναψυχής, ασχέτως του αν ήταν μόνιμες ή μη κατοικίες (συνήθως κατοικούνταν όπως και στη Νάξο από το Πάσχα έως τον Νοέμβριο)¹⁷⁷. Η δε οχυρωματική τους μορφή, ιδίως αυτή που διατήρησαν έως τα τέλη του 17ου αιώνα, τους προσέδιδε έναν σαφή φρουριακό χαρακτήρα, κάτι που επρόκειτο να υποχωρήσει κατά τον 18ο αιώνα με αποτέλεσμα οι «πύργοι» να γίνουν πλέον κυρίως επαύλεις. Μία άλλη ομοιότητα με την περίπτωση της Νάξου θεωρείται το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις οι πύργοι βρίσκονταν μέσα σε εύφορες περιοχές, όπου παράγονταν διάφορα αγροτικά προϊόντα. Δίπλα τους και εντός τους υπήρχαν βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι, καθώς και βιοτεχνικά εργαστήρια, γεγονός που καταδεικνύει ότι αποτελούσαν τοπικά οικονομικά κέντρα, αν και εδώ είχε μάλλον προχωρήσει περισσότερο η αστική οικονομική ανάπτυξη.

Το κοινό φαινόμενο υπάρξεως πυργοειδών κατοικιών τόσο στη Νάξο όσο και στη Χίο συνδέεται με την εξυπηρέτηση κοινών αναγκών και στα δύο νησιά, όπως η αναψυχή των γαιοκτημόνων κατόχων τους, με την παράλληλη ασφάλειά τους, καθώς και η επίβλεψη, αποθήκευση και επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, τα οποία προέρχονταν από τα γειτνιάζοντα και εύφορα, κατά κανόνα, κτήματά τους. Σε αυτό το πλαίσιο η παρουσία του δυτικού στοιχείου στη Χίο είναι σαφώς ισχνότερη σε σχέση με τη Νάξο, ιδίως μετά το 1695, έτος εκδίωξης της πλειονότητας των Γενουατοχωιτών. Οι περισσότερες από αυτές τις αρχοντικές κατοικίες ανήκαν λοιπόν σε Έλληνες κατά την περίοδο ακμής του φαινομένου¹⁷⁸, εν αντιθέσει προς τη Νάξο. Μία άλλη διαφορά μεταξύ των δύο νησιών αποτελεί και το γεγονός ότι στη Χίο ιδιοκτήτες των αρχοντικών αυτών ήταν έμποροι, που ήταν παράλληλα και γαιοκτήμονες, ενώ στη Νάξο οι ιδιοκτήτες θύμιζαν μάλλον μεσαιωνικούς φεουδάρχες, μολονότι οι ίδιοι είχαν αρχίσει να υιοθετούν και κάποιες καπιταλιστικές πρακτικές εκμετάλλευσης της έγγειας ιδιοκτησίας¹⁷⁹.

Ενδέχεται πάντως η εμφάνιση αυτού του φαινομένου να συνδέεται αρχικά με την ακολουθούμενη πολιτική ανοχής των οθωμανικών αρχών, που παραχωρώντας προνομιακούς ορισμούς (αχτιναμέδες) αρχικά στη Χίο (1567 και 1578)¹⁸⁰ και στη συνέχεια στις Κυκλάδες (1580, 1628/29 και 1646), ευνόησαν την κατά κάποιο τρόπο αυτονόμηση των νησιών αυτών από την κεντρική οθωμανική εξουσία, οδηγώντας στη δημιουργία ενός είδους ισχυ-

177. Ό.π.

178. ΑΝΑΪΡΟΥΣΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος, σ. 23.

179. SLOD, Φιλώτι, σ. 7.

180. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία, σ. 226-229.

ρής τοπικής αυτοδιοικήσεως¹⁸¹.

Αν και μετά την προσωρινή βενετική κατάληψη της Χίου (1694-1695) τα πράγματα άλλαξαν μάλλον προς το χειρότερο, η ακολουθούμενη πολιτική των οθωμανικών αρχών ευνόησε σε γενικές γραμμές την απρόσκοπτη ανάπτυξη επικερδών οικονομικών δραστηριοτήτων που συνδέονταν αφενός με το εμπόριο και αφετέρου με την εκμετάλλευση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας. Η έξαρση εξάλλου της πειρατείας και ίσως εσωτερικών κοινωνικών συγκρούσεων πιθανολογείται ότι επέβαλε την οχύρωση σημαντικής μερίδας των εξοχικών κατοικιών των γαιοκτημόνων των δύο νησιών. Το φαινόμενο της ύπαρξης λοιπόν στη Νάξο και στη Χίο πύργων, πυργόσπιτων ή πυργοειδών επαύλεων θεωρείται ιδιαίτερα σύνθετο, δεδομένου ότι η εμφάνισή του αποτελεί συνδυασμό πολλών ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών παραμέτρων. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με μία εν μέρει επιβίωση πολιτισμικών καταλοίπων των προηγούμενων αιώνων, με μία πολιτισμική «Λατινοκρατία μετά τη Λατινοκρατία».

Οι πύργοι των νησιών του ΒΑ Αιγαίου: Οι πύργοι της Μυτιλήνης

Παρόμοια περίπτωση με εκείνη της Χίου αποτελούν οι πυργοειδείς κατοικίες της Μυτιλήνης. Πολλοί από αυτούς χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, αλλά οι περισσότεροι ανήκουν στον 19ο αιώνα. Εξαιρεση αποτελεί ο πύργος του Νιάνια στους Πύργους Θερμής (μέσα 17ου αι.). Οι πύργοι ή καλύτερα τα πυργόσπιτα της Μυτιλήνης αποτελούν υλικά κατάλοιπα, τα οποία αντανακλούν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, κατά την οποία αναδύθηκε και αναπτύχθηκε η ντόπια μεταπρατική αστική τάξη¹⁸². Συνήθως τα κτίσματα αυτά ήταν τριώροφα και αποτελούσαν οχυρές εξοχικές κατοικίες πλουσίων Τούρκων ή το συνηθέστερο, Ελλήνων αστών, που είχαν πλουτίσει είτε στον τόπο τους είτε μεταναστεύοντας στην Αίγυπτο, τη Ρουμανία, τη Ρωσία και αλλού. Οι πύργοι αυτοί ήταν κτισμένοι στα περικόρα της Μυτιλήνης, του μεγαλύτερου αστικού κέντρου της Λέσβου, όπου και βρισκόταν η αστική και κύρια κατοικία των ιδιοκτητών

181. Ο.π., σ. 226-229, 284-287· ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΛΗΡΑΚΗ, Οι προνομιακοί ορισμοί – «σουλτανικοί αχτναμέδες» – των ετών 1565, 1580, 1628/29, 1646 και η σημασία τους για την οργάνωση της εκπαίδευσης στην τουρκοκρατούμενη Νάξο, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Μ. ΣΕΡΓΗΣ – Σ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 198-207, εδώ σ. 200-202.

182. ΕΙΡΗΝΗ ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, Λέσβος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 59-98, εδώ σ. 82 (στο εξής: ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, Λέσβος).

τους¹⁸³. Κάποτε υπήρχαν μάλιστα ολόκληρες περιοχές, αποτελούμενες αποκλειστικά από συστάδες τέτοιων πύργων (π.χ. Χρυσομαλλούσα και Πύργοι Θερμής). Οι πύργοι της Μυτιλήνης εξυπηρετούσαν τις ανάγκες παραθερισμού και αναψυχής των ιδιοκτητών τους, αλλά και της συγκομιδής του καρπού της ελιάς, ευρισκόμενοι συνήθως στην άκρη των κτημάτων των ιδιοκτητών τους¹⁸⁴.

Μορφολογικά τα κτήρια αυτά δεν μοιάζουν ιδιαίτερα με τους πύργους ή τα πυργόσπιτα των άλλων νησιών του Αιγαίου, αλλά μάς θυμίζουν έως ένα βαθμό αρχοντικά του Πηλίου¹⁸⁵, της Μακεδονίας¹⁸⁶, της Θράκης και της Μικράς Ασίας, διαθέτοντας στον τελευταίο όροφο τον χαρακτηριστικό εξώστη («σαχνισί»), ο οποίος, σύμφωνα με μία θεωρία, έχει περσική προέλευση¹⁸⁷ (εικ. 18). Κατατάσσονται, λοιπόν, ίσως καταχρηστικά στην κατηγορία του πύργου, υπό την έννοια ότι διαθέτουν μέσα άμυνας, με τα οποία καθίστανται οχυρά έναντι της απειλής των ληστών. Τέτοιου είδους μέσα αποτελούν η βαριά κατασκευή της εξώπορτας, η έλλειψη ανοιγμάτων στο ισόγειο και η ύπαρξη σιδεριών στα μικρά και περιορισμένου αριθμού παράθυρα του μεσοδώματος, καθώς και ο «φονιάς», δηλαδή η ξεματίστρα επάνω από την είσοδο. Υπήρχαν επίσης αιρετές σκάλες στο εσωτερικό των κτηρίων, καθώς και καταπακτές. Έτσι λοιπόν δινόταν η δυνατότητα να απομονωθεί τελείως ο ένας όροφος από τον άλλο, κλείνοντας το άνοιγμα της σκάλας με καπάκια, τις «κλιβανές», που τις αμπάρωναν. Στο ισόγειο μάλιστα υπήρχε κρυφή καταπακτή, η «νεπαντή», που σφραγιζόταν με παρόμοιο τρόπο, στην οποία μπορούσαν να καταφύγουν οι ένοικοι του πύργου σε εσχάτη ανάγκη¹⁸⁸. Γενικά πάντως ο πρώτος όροφος των πύργων της Μυτιλήνης ήταν μονόχωρος και χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος αγροτικών προϊόντων (π.χ. ελαιοπαραγωγή). Ο μεσαίος όροφος (μεσοδώμα) ήταν μονόχωρος ή δίχωρος και συνήθως χαμηλού ύψους, που εξυπηρετούσε τις καθημερινές ανάγκες του σπιτιού, με βασικό δωμάτιο το μαγειρείο. Σε

183. Σ. ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, Πύργοι Μυτιλήνης, Αθήνα 1975, σ. 15 (στο εξής: ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, Πύργοι).

184. Ό.π., σ. 15· ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, Λέσβος, σ. 82-84.

185. Στη Θεσσαλία (Αμπελάκια, Πήλιο) υπήρχαν οχυρωμένες κατοικίες, κυρίως του β' μισού του 18ου ή των αρχών του 19ου αι., οι οποίες ανήκαν σε πλούσιους Έλληνες αστούς και θύμιζαν μορφολογικά εκείνες των πυργόσπιτων της Μυτιλήνης: βλ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 32-37, 40, 46-48. Κάποιοι μόνο πύργοι αυτού του είδους στην περιοχή του Πηλίου ανήκαν σε Τούρκους γαιοκτήμονες (α' μισό 18ου αι.): βλ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 46.

186. Φημισμένες είναι οι αρχοντικές οικίες στην Καστοριά και τη Σιάτιστα της Δυτικής Μακεδονίας: βλ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 34-37. Αυτές ανήκαν σε πλούσιους Έλληνες αστούς και ανεγέρθηκαν κυρίως κατά τον 18ο και το α' μισό του 19ου αιώνα.

187. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 34.

188. ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, Πύργοι, σ. 16· ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, Λέσβος, σ. 84.

αυτόν τον όροφο στεγαζόταν το βοηθητικό προσωπικό για τη συγκομιδή του ελαιοκάρπου. Τέλος, στον επάνω όροφο, με προεξέχουσα τη μία ή περισσότερες από τις πλευρές του, βρισκόταν ο χώρος υποδοχής και τα υπνοδωμάτια¹⁸⁹. Από διακοσμητική άποψη εντοπίζονται ελάχιστα δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (π.χ. θυρώματα, αυλόπορτα), ενώ δεν λείπουν και κάποια ανατολίζοντα στοιχεία (π.χ. οξυκόρυφο, οθωμανικού τύπου τόξο, επάνω από την πόρτα της εισόδου)¹⁹⁰.

Βλέπουμε λοιπόν εδώ ότι, παρά τη μορφολογική τους διαφοροποίηση, οι πύργοι της Μυτιλήνης μάς θυμίζουν αρκετά ως προς τη λειτουργία τους τούς πύργους της Χίου και δευτερευόντως τους πύργους της Νάξου. Στη Χίο οι πύργοι αυτού του είδους ανήκαν κυρίως σε μέλη της ανερχόμενης κατά τον 18ο αιώνα αστικής τάξης, που επιδίδονταν ωστόσο παράλληλα σε αγροτικές δραστηριότητες ως κτηματίες. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κάμπος, περιοχή στην οποία εντοπίζονται αυτές οι οχυρωμένες οικίες, βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη της Χίου. Κάτι ανάλογο ισχύει και στην περίπτωση της Μυτιλήνης, όπου μέλη της εκεί αστικής τάξης ανήγειραν κατά την ίδια περίπου εποχή ή λίγο μεταγενέστερα οχυρές επαύλεις αρκετά κοντά στην πρωτεύουσα του νησιού, με σκοπό αφενός την αναψυχή και τον παραθερισμό τους και αφετέρου την επίβλεψη της διαδικασίας της εκμετάλλευσης της έγγειας ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένης της αποθήκευσης των καρπών που παρήγαγε η γη τους. Αυτή είναι μία βασική ιδιαιτερότητα των οχυρωμένων κατοικιών των δύο αυτών νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, σε σύγκριση με ανάλογα κτίσματα άλλων νησιών του Αιγαίου (π.χ. Κυκλάδες, Κρήτη), αλλά και σε σύγκριση με τις πυργοειδείς κατοικίες της Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένης και της Μάνης. Στην περίπτωση της Χίου και της Λέσβου τα πυργόσπιτα δεν εντοπίζονται διάσπαρτα στην ύπαιθρο, σε επίκαιρα σημεία στρατηγικού ή οικονομικού ενδιαφέροντος, όπως συμβαίνει στις υπόλοιπες περιοχές που αναφέραμε, αλλά αποτελούν συνήθως μία συστάδα αρχοντικών οικιών, στα περιχώρα των πόλεων της Χίου και της Μυτιλήνης.

Δεν φαίνεται όμως οι πύργοι της Μυτιλήνης να αποτελούσαν και ισχυρά κέντρα βιοτεχνικής παραγωγής, όπως στην περίπτωση της Χίου. Ανάλογη πάντως θεωρία με τις περιπτώσεις της Χίου και της Λέσβου έχει διατυπωθεί και για την περίπτωση της Νάξου¹⁹¹, της οποίας όμως οι πύργοι αφενός είναι

189. ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, Πύργοι, σ. 16· ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, Λέσβος, σ. 84.

190. ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, ό.π.: ΜΑΡΙΑ ΖΑΓΟΡΗΣΙΟΥ - Γ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΕΛΛΗΣ, Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Λέσβου, Αθήνα 1995, σ. 10.

191. SLOT, Φιλώτι, 7. Η άποψη ωστόσο αυτή δεν είναι αποδεκτή από το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας πρβλ. ΚΑΣΑΔΑΓΗ, Ναξιώτικη κοινωνία, σ. 185.

κατά κανόνα παλαιότεροι και αφετέρου διατηρούν περισσότερα «μεσαιωνικά» μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά. Η ύπαρξη λοιπόν γαιοκτημόνων στα νησιά του Αιγαίου, που επιδίδονται παράλληλα και σε «αστικές» δραστηριότητες, καθιστά δυσδιάκριτο τον ακριβή καθορισμό της κοινωνικής τους ταυτότητας. Το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για άτομα, που έζησαν στην αυγή της Νεωτεριότητας, διατηρώντας έναν «υβριδικό» χαρακτήρα στην οικονομική τους ζωή, κάτι που αποτυπώνεται και στα κτήρια, στα οποία ζούσαν και τα οποία αποτελούν τα υλικά κατάλοιπα της εποχής εκείνης.

Πύργοι σε άλλα νησιά των Κυκλάδων: Οι πύργοι της Άνδρου

Η ύπαρξη μικρού αριθμού πύργων και στην Άνδρο, του δεύτερου σε μέγεθος και ευφορότερου νησιού των Κυκλάδων μετά τη Νάξο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αντανακλά τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στα δύο νησιά, κατά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας, όπως η καθιέρωση μίας ιδιότυπης φεουδαρχίας¹⁹². Όμως και μετά την κατάλυση του δουκάτου από τους Οθωμανούς (1566), η Άνδρος ακολούθησε κοινή σχεδόν μοίρα με τη Νάξο. Έγινε αρχικά τιμάριο του Εβραίου ευνοούμενου του σουλτάνου, Ιωσήφ Νάζι (1566-1579) και στη συνέχεια υπήχθη μαζί με άλλα νησιά στο σαντζάκι των Κυκλάδων. Η δε φθίνουσα λατινική κοινότητα εξακολουθούσε να νέμεται μέρος του πλούτου και των προνομίων των παρελθόντων αιώνων υπό την ανοχή των Οθωμανών, όπως συνέβαινε και στη Νάξο. Το γεγονός της ύπαρξης πυργοειδών επαύλεων στο νησί συνδέεται κατά τη γνώμη μας και εδώ με τη διατήρηση των προϋφισταμένων κοινωνικών δομών της Λατινοκρατίας.

Όπως και στη Νάξο, οι πυργοειδείς επαύλεις της Άνδρου είναι κτισμένες κατά κανόνα σε ποτιστικές και εύφορες περιοχές, μακριά από τη θάλασσα¹⁹³. Είχαν δηλαδή περισσότερο αγροτικό χαρακτήρα, παρά αμυντικό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η οχύρωσή τους ήταν ανεπαρκής. Οι πύργοι της Άνδρου ήταν ψηλοί, διώροφοι ή τριώροφοι και ορθογώνιας τομής. Το κατώι ήταν ο χώρος του υπηρετικού προσωπικού. Εκεί υπήρχαν πλούσιες αποθήκες και υπόγειοι κρυψώνες, οι «κρούφτες», καθώς και λαγούμια που οδηγούσαν σε μακρινή απόσταση σε περίπτωση διαφυγής¹⁹⁴. Μία ξύλινη σκάλα που ακουμπούσε στη γη, ενώ το βράδυ αποσυρόταν, σε μεταγενέστε-

192. B. SLOT, Ένα δίπλωμα του δουκός Άγγελου Σανούδου του έτους 1251, *Φλέα* 23 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2009) 5-9, εδώ σ. 7 (στο εξής: SLOT, Δίπλωμα).

193. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος, σ. 18.

194. Ο.π.

ρους χρόνους, όταν πλέον εξέλιπε ο κίνδυνος της πειρατείας, έγινε πέτρινη. Κάποιοι πύργοι διέθεταν ισχυρά μέσα οχύρωσης, όπως καταχύστρες («μασγάλια») πάνω από τις εισόδους και ντουφεκότρυπες στους τοίχους και στα τοιχεία των δωματίων, ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκαν και κανόνια, τα οποία έβαλλαν από μεγάλου μεγέθους πολεμίστρες. Ο πρώτος όροφος είχε αντί παραθύρων κάθετες σχισμές, τις «λοξίκες», για τουφεκίδι και φως. Ο δεύτερος είχε τοξωτά παράθυρα με σταυρωτές σιδεριές. Αναφέρονται επίσης πύργοι αρχόντων που κτίστηκαν από ειδικούς τεχνίτες, φερμένους από τη Βενετία. Πάνω από την πόρτα της εισόδου ήταν εντοιχισμένη η ανάγλυφη πλάκα με το οικοδόμητο του Βενετού ή Έλληνα άρχοντα-ιδιοκτήτη του¹⁹⁵.

Σημειώνεται εδώ ότι η δυτική κοινότητα της Άνδρου συρρικνώθηκε αισθητά μετά την οθωμανική κατάκτηση (1566), είτε λόγω αφομοίωσης από το ντόπιο στοιχείο είτε λόγω μετανάστευσης προς τη Νάξο, με αποτέλεσμα το 1821 να υπάρχει εκεί μία μόλις καθολική οικογένεια, η οικογένεια Δελλαγραμμάτικα¹⁹⁶. Έτσι λοιπόν, οι περισσότεροι πύργοι ανήκαν σε Έλληνες ιδιοκτήτες. Επισημαίνεται επίσης ότι η λέξη «πύργος», όπως και στη Νάξο και σε άλλα αιγαιοπελαγίτικα νησιά, θα αποκτήσει μία ευρύτερη έννοια μόλις κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, για να σημαίνει τα «πυργόσπιτα» και τα «αρχοντόσπιτα»¹⁹⁷.

Ως σημαντικότεροι πύργοι της Άνδρου θεωρούνται οι εξής: ο πύργος του Γιαννούλη ή του Μαστρογιαννούλη στον Αμόλοχο (17ος-18ος αι.), ο πύργος του Φολερού (1797) στις Στραμποργιές, ο πύργος του Μπίστη ή του Μουβελά στις Στενιές, πιθανόν του 17ου αι. (εικ. 19), ο πύργος του Λορέντζου Καΐρη στη Μεσσαριά (1750), επίσης ο πύργος του Αγαδάκη στ' Απατούρια (18ος αι.) και ο «Κόκκινος πύργος» στη Μεσσαριά (1839)¹⁹⁸.

Ο πύργος του άρχοντα Μπίστη δεσπόζει σε ύψωμα στις Στενιές και διαφέντευε την γύρω περιοχή. Ήταν ψηλός, ορθογώνιας κατόψεως με τρία επίπεδα. Στη μεγάλη σάλα του πρώτου ορόφου μπορούσε να δεχτεί 300 άτομα, ενώ στο κατώι λειτουργούσε ελαιοτριβείο¹⁹⁹. Σύμφωνα με ορισμένους

195. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος, σ. 18, 22.

196. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Φραγκισκανοί, σ. 253· Α. ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Δυτικοί στις Κυκλάδες. Εγκαταστάσεις λατινικών πληθυσμών στα νησιά των Κυκλάδων. Τα παραδείγματα της Νάξου, της Άνδρου της Σαντορίνης, της Μήλου της Σίφνου και της Τήνου (13ος-16ος αι.). Δημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2005, σ. 64.

197. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος, σ. 18.

198. Διαρκής Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της νήσου Άνδρου, ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/988/16682/15-7-1987 - ΦΕΚ 428/Β/13-8-1987, http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=4803&v17=.

199. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος, σ. 16.

ταυτίζεται με τον παλαιό τετράγωνο πύργο «του Αγά», για τον οποίο έκανε λόγο ο Γάλλος περιηγητής Joseph Pitton de Tournefort στα 1700²⁰⁰. Σήμερα ο πύργος αυτός έχει περιέλθει στην κυριότητα του Δήμου Άνδρου, ευρισκόμενος σε ερειπιώδη κατάσταση.

Εκτός όμως από τις πυργοειδείς επαύλεις αγροτικού χαρακτήρα, που εντοπίζονται κυρίως στο εσωτερικό του νησιού, υπάρχουν και περιπτώσεις παρακτίων πύργων, που είχαν ωστόσο κτιστεί σε προγενέστερες εποχές, πιθανότατα από τους Βενετούς, στο πλαίσιο προφανώς των αμυντικών τους σχεδιασμών. Παραδείγματα τέτοιων πύργων αποτελούν ο τετράγωνος πύργος του Μακροταντάλου, στη δυτική πλευρά του Γαυρείου, γνωστός και ως πύργος του Αγίου Πέτρου ή και ως Κάστρο της Οστοδωσιάς (13ος αι.)²⁰¹, ο παρόμοιος γειτονικός πύργος του Κάτω ή Μέσα Κάστρου, καθώς και άλλος ένας παράκτιος κυκλικός αυτή τη φορά πύργος στην ίδια περιοχή, από τον οποίο μπορούσε κανείς να κατοπτεύσει ολόκληρο τον πορθμό του Καφηρέα, με σκοπό τον εντοπισμό πειρατικών ή εχθρικών πλοίων²⁰².

Μνημονεύεται επίσης η ύπαρξη και άλλων πύργων, που βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα ή είχαν πανοραμική θέα προς αυτήν. Στο ακρωτήριο Πύργος, στη δυτική ακτή του νησιού, ανάμεσα στα ακρωτήρια Άγιος Σώστης και Περιστέρι, υπάρχει «φράγκικος» πύργος, ο οποίος έδωσε το όνομά του στην περιοχή. Ερείπια «φραγκικού» πύργου εντοπίζονται και στον όρμο του Ταρσανά (προφανώς, όπως υποδηλώνει η ονομασία του, εκεί υπήρχε ναυπηγείο), με σκοπό την αντιμετώπιση των πειρατικών επιδρομών²⁰³.

Πύργοι σε άλλα νησιά των Κυκλάδων: Οι πύργοι της Αμοργού

Ο πύργος του Γαβρά βρίσκεται στη Χώρα, την πρωτεύουσα της Αμοργού. Μαζί με τα παλαιότερα σπίτια του πυρήνα του μεσαιωνικού οικισμού της Χώρας, που εντοπίζονται κυρίως στη βόρεια προστατευμένη πλευρά του οικισμού, τα «Βορινά» κ.ά., αποτελεί ένα από τα ελάχιστα κατάλοιπα κοσμικής αρχιτεκτονικής της περιόδου της Λατινοκρατίας (1207-1537) στο νησί της Αμοργού και χρονολογείται πιθανότατα στον πρώιμο 16ο αιώνα. Πρόκειται για ένα διώροφο κτίσμα, στον πρώτο όροφο του οποίου («ανών») κυ-

200. TOURNEFORT, Ταξίδι, σ. 389.

201. ΕΛΕΝΗ ΔΩΡΗ - Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανακαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου, *Ανδριακά Χρονικά* 34 (2003) 1-230, εδώ σ. 204.

202. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Κάστρα, πύργοι και βίγλαι εν Άνδρῳ, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1966) 362-428, εδώ σ. 377-379.

203. Ό.π., σ. 387.

ριαρχεί η ψηλοτάβανη αίθουσα υποδοχής με τα τοξωτά μικρά παράθυρα, γνωστή ως «σάλα του Γαβρά», ενώ στο ισόγειο («κατώι») είναι συγκεντρωμένοι οι βοηθητικοί χώροι του σπιτιού, καθώς επίσης μία μεγάλη εσωτερική αυλή. Ο πύργος είναι κτισμένος κοντά στην κεντρική πλατεία της Χώρας, την «Λόζα», σε πολύ κοντινή απόσταση από τη Μητρόπολη και αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος, στο οποίο ανήκε επιπλέον η σημερινή κατοικία στα ανατολικά, καθώς επίσης και ο παρακείμενος μονόχωρος ναός της Ζωοδόχου Πηγής, που με βάση τις σωζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι ήταν σε χρήση πριν από τον 17ο αιώνα²⁰⁴. Η θέση του εντός του οικισμού μάς θυμίζει την περίπτωση πύργων της Νάξου στο κέντρο χωριών, καθώς και άλλες ανάλογες περιπτώσεις στον λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο.

Ο ημικατεστραμμένος σήμερα βενετσιάνικος πύργος στη θέση «Σκοποί», βρίσκεται πλησίον του Αγίου Γεωργίου του Βαρσαμίτη. Η θέση του σε σημείο κατάλληλο για την επιτήρηση του περιβάλλοντος θαλάσσιου χώρου τον καθιστούσε ιδανικό ως φρυκτωρία. Ο πύργος πάντως αυτός δεν φαίνεται να λειτουργούσε ως μόνιμη κατοικία, αλλά ως καταφύγιο των γύρω αγροτών σε περίπτωση κινδύνου²⁰⁵.

Πύργοι σε άλλα νησιά των Κυκλάδων: Οι πύργοι της Σαντορίνης

Πυργοειδείς κατασκευές εντοπίζονται και στη Σαντορίνη. Όπως και στη Νάξο, στο νησί αυτό διαδόθηκαν και επικράτησαν φεουδαλικές πρακτικές, προερχόμενες από τη Δύση, ενώ εκεί κατοικούσε και κατοικεί έως σήμερα ολιγάριθμη σχετικά λατινική κοινότητα. Εκτός από τα καστέλλια, τους οχυρωμένους μεσαιωνικούς οικισμούς, υπήρχαν και οι «γουλάδες».

Οι γουλάδες της Σαντορίνης ήταν πολυώροφοι αμυντικοί πύργοι, ορθογώνιας κάτοψης, με παχείς τοίχους και έλλειψη ανοιγμάτων στο ισόγειο, με κινητή πρόσβαση στον όροφο (στις επάλξεις και στις καταχύστρες), οι οποίοι στεγάζονταν με δώμα (17ος αι.) και σε ορισμένες περιπτώσεις με ελαφρά κλίση προς τα μέσα. Η σιδερένια θύρα, οι πολεμίστρες, οι επάλξεις και οι καταχύστρες αποτελούσαν ισχυρά αμυντικά μέσα, που ενίσχυαν τον ήδη διαμορφωμένο αμυντικό χαρακτήρα των κτισμάτων αυτών. Οι γουλάδες αποτελούσαν τα τελευταία καταφύγια των κατοίκων σε περίπτωση προσβολής των καστελλίων. Ορισμένοι πάντως γουλάδες ήταν κτισμένοι μακριά

204. Ι. ΒΑΣΕΒΑΝΗΣ, Ο πύργος του Γαβρά, στο: Αμοργός, *Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου*, 2006, http://aegiali.gr/?page_id=362.

205. EBERHARD, Burgen, σ. 556-557.

από τα καστέλλια, σε αγροτικές περιοχές, αποτελώντας καταφύγιο των εκάστοτε γαιοκτημόνων²⁰⁶. Θεωρείται επίσης ότι η ανέγερσή τους είχε άμεση σχέση με την κοινωνική οργάνωση του νησιού: «Οι ισχυροί αυθέντες, με τους επιβλητικούς πύργους τους, τους γουλάδες, ξεχώριζαν από την υπόλοιπη τοπική αριστοκρατία, που ζούσε κλεισμένη στα καστέλλια»²⁰⁷.

Σήμερα σώζεται ο γουλάς στο Εμπορειό (Νημπορειό), ο οποίος βρισκόταν στο κέντρο του καστελλίου και ανήκε στην οικογένεια Δαρζέντα (εικ. 20). Οι αρχικά ευθείς τοίχοι του αντικαταστάθηκαν από λοξούς, που θυμίζουν εκείνους της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, πιθανόν στα μέσα του 17ου αιώνα, όταν εικάζεται ότι αγοράστηκε από την εν λόγω μονή. Η στέγαση του γουλά γινόταν με δώμα που στεφανωνόταν από επάλξεις, όπως στους πύργους της Νάξου. Στον ισόγειο χώρο υπήρχαν δύο υπόγειες στέρνες, ενώ οι όροφοι καλύπτονταν από κυλινδρικούς θόλους και επικοινωνούσαν μεταξύ τους με κτιστές εσωτερικές κλίμακες²⁰⁸.

Από τον γουλά του καστελλίου του Ακρωτηρίου ή της Πούντας σώζονται μόνο κάποια ερείπια, λόγω του καταστροφικού σεισμού του 1956. Ο πύργος αυτός βρισκόταν στο κέντρο του οχυρωμένου μεσαιωνικού οικισμού (το καστέλλι μαρτυρείται σε πηγές του 1336) και αποτελούσε προφανώς κάτι ανάλογο με τα *donjons*, τους πύργους-καταφύγια της Δύσης. Τα μορφολογικά του ωστόσο χαρακτηριστικά ακολουθούν αναγεννησιακά πρότυπα²⁰⁹.

Σώζονται επίσης στο νησί ερείπια γουλάδων στο Φηροστεφάνι και στην Επάνω Μεριά (Οία). Πάντως ο όρος και η ονομασία «Γουλάς» εντοπίζεται και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στην Ακρόπολη των Αθηνών, ο φράγκικος πύργος δίπλα στα Προπύλαια, που προστάτευε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα την είσοδο του ιερού βράχου, ονομαζόταν «Κουλάς» ή «Γουλάς»²¹⁰ (προ-

206. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΗ, Μία σύντομη ματιά στο καστέλλι του Πύργου, στο: *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, Μ. ΔΑΝΕΖΗΣ (επιμ.), Αθήνα 2001, σ. 305-308, εδώ σ. 305 (στο εξής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΗ, Καστέλλι).

207. ΔΩΡΑ ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ, Η εξέλιξη των οικισμών από το Μεσαίωνα ως τα νεώτερα χρόνια, στο: ΔΑΝΕΖΗΣ (επιμ.), ό.π., σ. 375-380, εδώ 377-378 (στο εξής: ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ, Εξέλιξη).

208. ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 145.

209. ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ, Εξέλιξη, σ. 377-378.

210. Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία. Άγνωστες σελίδες της ελληνικής ιστορίας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 16. Στη Μονεμβασία το ανώτερο τμήμα της καστροπολιτείας ονομάζεται «Γουλάς». Στη Μάνη οχυρωμένοι συνοικισμοί μάς είναι γνωστοί επίσης ως γουλάδες, π.χ. το «ξεμόνι του Γουλά»· βλ. ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ, Η μορφή των οικισμών, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 140-145, εδώ σ. 144 (στο εξής: ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή). Σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου εντοπίζονται οι όροι «γουλάς», «κούλια» και «κούλιες»: βλ. Ι. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τα μεσαιωνικά κάστρα του

φανώς από το τουρκικό *kule*, που σημαίνει «πύργος»)²¹¹.

Τέλος, οι «βίγλες» της Σαντορίνης ήταν μικροί παράκτιοι στρογγυλοί πύργοι, όπου διέμεναν φύλακες για εποπτεία ενδεχόμενης πειρατικής απειλής (βιγλάτορες). Ερείπια των πύργων αυτών σώζονται σήμερα στο Ημεροβίγλι ή Μεροβίγλι στη δυτική Σαντορίνη, καθώς και στη θέση Βίγλα στο νότιο τμήμα του νησιού²¹².

Χρήση φρουρωρίων στο Αιγαίο

Τέτοιου είδους και τέτοιας χρήσης πύργοι, δηλαδή οχυρωμένα παράκτια ναυτικά παρατηρητήρια, πρέπει να ήταν σπάνιοι στη Νάξο, δεδομένου ότι δεν μάς σώζονται σήμερα παρά ελάχιστοι με θέα προς τη θάλασσα και αυτοί ανάγονται στην οθωμανική περίοδο (π.χ. πύργος Αγιάς, πύργος Όσκελου, πύργος στο Σκεπόνι). Ίσως οι πύργοι αυτοί να λειτουργούσαν με την πανοραμική τους θέα και ως σταθμοί έγκαιρης προειδοποίησης των κατοίκων σε περίπτωση πειρατικής ή εχθρικής επιδρομής.

Εφόσον ισχύουν τα παραπάνω, κάποιοι πύργοι αυτού του τύπου τόσο στη Νάξο όσο και στην Άνδρο, καθώς και στην Εύβοια, όπως θα δούμε παρακάτω, πιθανόν να λειτουργούσαν και ως φρουρωρίες, στο πλαίσιο ενδεχομένως ενός ευρύτερου δικτύου επικοινωνιών μεταξύ των νησιών για την αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων²¹³. Δεν ήταν βεβαίως πάντοτε απαραίτητη η χρήση πύργων για την επικοινωνία μέσω οπτικών σημάτων, δεδομένου ότι οποιοδήποτε πανοραμικό σημείο με θέα προς τα άλλα νησιά, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί γι' αυτό τον σκοπό (π.χ. βίγλες). Βίγλες ονομάζονταν τα σημεία, στα οποία αγγαρεύονταν πολλές φορές οι νησιώτες να εκτελούν βάρδια για τον εντοπισμό τυχόν πειρατικών ή εχθρικών σκαφών είτε την ημέρα (μεροβίγλι) είτε τη νύχτα (νυχτοβίγλι)²¹⁴. Οι φύλακες των

Μορηά, Αθήνα 1987, σ. 224· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 296. Επίσης ο οικισμός του Απάνω Κάστρου στη Νάξο ονομαζόταν «Γουλάζ»: βλ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Νοταριακά έγγραφα, σ. 14. Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι γενικά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ο όρος «γουλάζ» ήταν δηλωτικός τόσο ενός πύργου όσο και μίας ακρόπολης, του υψηλότερου σημείου ενός κάστρου, που περικλείεται από τείχη: βλ. Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Ο Πάνω (και ο Κάτω) Γουλάζ του Κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο, *Ιστορικογεωγραφικά* 7 (2000) 145-160, εδώ σ. 149-150. Ας προστεθεί το τοπωνύμιο Γλας (Γ'λας), προσδιοριστικό του προϊστορικού οχυρωμένου οικισμού στον ομώνυμο λόφο, άλλοτε νησίδα της Κωπαΐδος.

211. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, ό.π.

212. ΚΩΝΣΤΑΝΤΗ, Καστέλλι, σ. 305-306.

213. LOCK, Towers of Euboea, σ. 107-108.

214. SLOT, Archipelagus, σ. 55-56· ΨΑΡΡΑΣ, Φιλώτι, σ. 12.

βιγλών ήταν ισόβιοι και τους παρείχετο μισθός, ατέλειες φόρων και άλλα προνόμια, όμως τιμωρούνταν σε περίπτωση αμέλειας κατά τη φύλαξη²¹⁵. Η εύρυθμη λειτουργία της οργανωμένης παραλιακής επιτήρησης και της ανταπόκρισής της στο εσωτερικό ήταν λοιπόν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των κατοίκων της Νάξου, κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου. Υπάρχουν μάλιστα ακόμη και σήμερα τοπωνύμια στις Κυκλάδες που μάς παραπέμπουν σε αυτήν την πραγματικότητα, όπως στη Σαντορίνη το Ημεροβίγλι, στη Σύρο το Νυχτοβίγλι, στην Αμοργό οι Σκοποί, στη Νάξο η Μεγάλη Βίγλα (Στελίδα;) ²¹⁶ και η Μικρή Βίγλα (δυτική Νάξος), τα Βιγλατούρια Καλαντού, το Μεροβίγλι, το Απάνω Βίγλι και το Κάτω Βίγλι στην Απείρανθο, το Ξυροβίγλι στην Κόρωνο, η Βίγλα ή Κουρσαρόβιγλα στις υπώρειες του Φαναρίου, τα Βιγλατούρια κοντά στο κάστρο του Καστελιού, οι Βίλγες στον Δαμαλά, τα Βιγλάκια στο Απάνω Κάστρο κ.ά ²¹⁷.

Η χρήση βεβαίως φρουκτωριών στο Αιγαίο είχε ξεκινήσει από την αρχαιότητα. Ένα δίκτυο πύργων ανάμεσα σε νησιά, που είχαν οπτική μεταξύ τους επαφή, είχε δημιουργηθεί ήδη από την ελληνιστική περίοδο. Έτσι εντοπίζονται ερείπια αρχαίων πύργων στη Νάξο (πιθανόν ο πύργος του Χειμάρρου), στην Αμοργό, στην Αστυπάλαια, στην Ικαρία, στην Τήνο, στη Σίφνο, στη Σέριφο, στην Κέα, στην Άνδρο, καθώς και βορειότερα, στην Εύβοια, στη Σκύρο, στη Σκόπελο και στη Θάσο. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιοι από αυτούς θεωρείται ότι συνέχισαν να λειτουργούν και μέχρι τον Μεσαίωνα ή ίσως και μεταγενέστερα. Υπάρχει δε η εκτίμηση ότι κατά τον 11ο-12ο αιώνα βρισκόταν ακόμη σε χρήση το σύστημα των φρουκτωριών (των βυζαντινών οπτικών τηλεγράφων ή «καμινοβιγλών»), υπόθεση που ενισχύεται τόσο από φιλολογικές όσο από αρχαιολογικές μαρτυρίες, δηλαδή από ερείπια πύργων διάσπαρτων σε εδάφη της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ²¹⁸ και εν προκειμένω στις Κυκλάδες ²¹⁹, δίκτυα επικοινωνιών που πιθανότατα χρησιμο-

215. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Δύο κάστρα, σ. 156.

216. Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Νάξιακὸ Μῆλλον* 457 (Δεκέμβριος 1981) 8.

217. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, ὀ.π.: Ο ΙΔΙΟΣ, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Νάξιακὸ Μῆλλον* 454 (Σεπτέμβριος 1981) 7· Ο ΙΔΙΟΣ, Δύο κάστρα, σ. 7-8· ΣΟΦΙΑ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΥ, Τα τοπωνύμια τ' Απεράθου. Αναζήτηση τοπωνυμίων - ετυμολογική ανάλυση - ιστορική προέλευση, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόρωνος, 4-7 Σεπτεμβρίου 2003)*, Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ - Σ. ΨΑΡΑΣ (επιμ.), Αθήνα 2007, σ. 651-654, εδῶ σ. 653.

218. Μ. ΑΝΑΣΤΟΣ, Φιλοσοφία, στο: *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Η': *Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς -Μεσοβυζαντινοὶ χρόνοι*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1979, σ. 266-273, εδῶ 268.

219. HANNALENE EBERHARD, Βυζαντινά Κάστρα στις Κυκλάδες. Ο ρόλος και η σημασία τους, <http://www.ios.gr/byzantine.htm> (στο εξής, EBERHARD, Βυζαντινά Κάστρα).

ποίησαν στη συνέχεια και οι Βενετοί²²⁰. Είναι πάντως γνωστό ότι οι τελευταίοι οργάνωσαν στις κτήσεις τους, τόσο στο Αιγαίο όσο και στο Ιόνιο, δίκτυα παράκτιας επιτήρησης, με σκοπό την έγκαιρη προειδοποίηση των αρχών και των κατοίκων σε περίπτωση κινδύνου²²¹.

Στην Αττική κτίστηκαν επίσης από τους Φράγκους πύργοι-παρατηρητήρια, που λειτουργούσαν πιθανότητα ως φρουκτωρίες, στο πλαίσιο ενός δικτύου παράκτιας επιτήρησης των θαλασσών²²². Άλλοι πάντως θεωρούν ότι το γενικότερο σύστημα φρουκτωριών και οχύρωσης τουλάχιστον στην Αττική, εισήχθη από τους Φράγκους κατακτητές που ήθελαν να ελέγχουν σημαντικά περάσματα, αλλά και να αντιμετωπίζουν κινδύνους από τις επιδρομές των πειρατών. Το δίκτυο αυτό περιλάμβανε και διάφορους πύργους οχύρωσης τετράγωνης κυρίως κάτοψης, κατεξοχήν στην ενδοχώρα της βόρειας Αττικής και στην περιοχή της Μεσογαίας, όπως ο πύργος Βραυρώνας (εικ. 21), ο πύργος Δάγλας Μαρκόπουλου²²³, ο πύργος Προφάρτων Κορωπίου, ο πύργος Ολύμπου Καλυβίων, οι πύργοι στη θέση Φιλιάτι Κορωπίου (13ος ή 14ος αι.)²²⁴ και στις θέσεις Μισκοπή και Κοκκίνα κ.ά. της Παιανίας. Χαρακτηριστικότερος ίσως όλων είναι ένας τριώροφος και τετράγωνης κάτοψης πύργος που βρίσκεται μεταξύ Βραυρώνας και Μαρκοπούλου και πρέπει να κατασκευάστηκε στα μέσα του 15ου αιώνα, πιθανόν επάνω στα θεμέλια παλαιότερου μεσαιωνικού πύργου, ο οποίος φέρει οδοντωτές επάλξεις²²⁵.

Ανάλογης χρήσης και παρόμοιας μορφολογίας πύργοι (φρουκτωρίες) υπήρχαν και στην Κρήτη, οι οποίοι δημιουργούσαν μεταξύ τους δίκτυα τηλεπικοινωνιών και έγκαιρης ενημέρωσης κινδύνου, ανάμεσα στις παράκτιες περιοχές και την ενδοχώρα (π.χ. ο πύργος Αμνάτου στον νομό Ρεθύμνης)²²⁶,

220. Χ. ΛΑΖΟΣ, Τηλεπικοινωνίες των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1997, σ. 52-61.

221. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications, *Byzantine and Modern Greek Studies* 34 (2010) 3-29, εδώ σ. 6, 24-27 (στο εξής: ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, Settlements).

222. Μ. Κ. ΛΑΓΔΟΝ, The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement, *BSA* 90 (1995) 475-503, εδώ σ. 499-500 (στο εξής: ΛΑΓΔΟΝ, Mortared Towers).

223. ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Μεσαιωνικός Πύργος Δάγλα, στο: *Βυζαντινά μνημεία της Αττικής*, ΧΡΥΣΑ ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, <http://www.eie.gr/byzantineattica/view.asp?cgpk=490&xsl=detail&obpk=475&lg=el>.

224. Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και οχυρώσεις της Αττικής, Αθήνα 1995, σ. 19, 49 (στο εξής: ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και οχυρώσεις).

225. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και οχυρώσεις, σ. 137-138.

226. ΑΡΙΤΗΝ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, Η Αμνάτος Ρεθύμνης, Αθήνα 1994, σ. 179-192. Η ΙΔΙΑ, Πύργος Αμνάτου (Burg Amnatos): ένα σπάνιο μεσαιωνικό φρούριο στον ελλαδικό χώρο, στο: *Πεπραγμένα του Η' Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1996)*, Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ - ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΘΚ-

των οποίων τα μηνύματα θεωρείται ότι είχαν ως τελικό αποδέκτη τον κεντρικό πύργο του Αγίου Μάρκου στον Χάνδακα, που φαίνεται ότι λειτουργούσε ως συντονιστικό κέντρο των φρουκτωριών του νησιού.

Γενικά πάντως, όπως και στην Κρήτη²²⁷, στη Νάξο οι ελάχιστοι πύργοι που έχουν οπτική επαφή προς τη θάλασσα (π.χ. του Όσκελου και της Αγιάς), διαθέτουν εντονότερο αμυντικό χαρακτήρα, βάσει των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών (π.χ. μεγάλο ύψος, μικρά ανοίγματα). Πύργοι-παρατηρητήρια (φρουκτωρίες) αναφέρεται επίσης ότι υπήρχαν και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου, όπως στο Άγιον Όρος, τη Ρόδο²²⁸ και τη Σαμοθράκη²²⁹.

Τέτοιου είδους πύργοι εντοπίζονται και στη Μάνη των νεωτέρων χρόνων (πιθανόν 17ος-18ος αι.): στα Έξω Δημαρίστικα και στην Καρδαμύλη (πύργοι Πετρεά και Δημητριάων -Τρουπάκηδων), όμως δεν φαίνεται να αποτελούσαν τμήμα ενός ευρύτερου δικτύου, λόγω του ότι η περιοχή ήταν διηρημένη ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενες κατά κανόνα φατρίες, γεγονός που αποτελούσε τροχοπέδη για την ανάπτυξη κάποιου είδους συνεργασίας, εναντίον ενός πιθανού επερχόμενου κοινού κινδύνου²³⁰.

Στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, η οποία βρισκόταν επί μακρόν υπό βενετική κυριαρχία (1207-1500), γίνεται λόγος για δύο κυκλικούς πύργους αυτού του είδους: έναν στη Λούτσα Φοινικούντας και έναν στο Μεμί Κορώνης, που είχαν οπτική όχι μόνο με τη θάλασσα, αλλά και με τα βενετσιάνικα κάστρα της Μεθώνης και της Κορώνης, με τα οποία πιθανότατα αντάλλασσαν οπτικά σήματα²³¹.

Επίσης κατά την περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου, το Απάνω Κάστρο και το Κάστρο του Καλόγερου στη Νάξο θεωρείται ότι αντάλλασσαν

LAND (επιμ.), Ηράκλειο 2000, τ. Β' 2, σ. 359-365, εδώ σ. 360 (στο εξής: ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, Πύργος Αιγιάτου): ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 442.

227. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 444: MARIA ARKADAKI, Guardie e torri di avviso nel Regno di Candia negli ultimi anni della venetocrazia, στο: *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007), CHRYSSA MALTEZOU - ANGELIKI TZAVARA - DESPINA VLASSI (επιμ.), Venezia 2009 σ. 573-584, εδώ σ. 574.

228. M. LOSSE, Wacht- und Wohntürme aus der Zeit des Johanniter-Ordens (1307 bis 1522) auf der Ägäis-Insel Rhodos, *Burgen und Schösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* 50 (2009) 245-261, εδώ σ. 245-247, 248-257 (στο εξής: LOSSE, Wohntürme): ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οχυρώσεις, σ. 306.

229. Στη βορειοανατολική Σαμοθράκη, στη θέση Φονιά, βρίσκεται πύργος της εποχής των Παλαιολόγων, τετράγωνης κατόψεως. Πλησίον του έκτισαν οι Γενουάτες (1431-1456) έναν πύργο-παρατηρητήριο (βίβλ): βλ. ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 203.

230. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Βάρδιες, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 190-191.

231. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Settlements, σ. 26: ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οχυρώσεις, σ. 306-307.

οπτικά σήματα με άλλα νησιά, μέσω καπνών την ημέρα και πυρών τη νύχτα²³². Ακόμη, ο κεντρικός πύργος-καταφύγιο (*donjon*) του Κάστρου της Χώρας πιθανόν να λειτουργούσε, λόγω της επίκαιρης θέσης του και του μεγάλου του ύψους, ως ναυτικό παρατηρητήριο²³³ και ως φρουκωρία, σύμφωνα με το πρότυπο του πύργου του Αγίου Μάρκου στον Χάνδακα.

Μάς είναι επιπλέον γνωστό ότι τον 15ο αιώνα υπήρχε δίκτυο επικοινωνιών μέσω οπτικών σημάτων ανάμεσα στη Νάξο και την Εύβοια, στο οποίο θα συμμετείχαν και φρουκωρίες κάποιων ενδιαμέσων νησιών, δεδομένου ότι δεν υπάρχει άμεση οπτική επαφή μεταξύ Νάξου - Ευβοίας. Αναφέρεται ότι ο δούκας της Νάξου Ιωάννης Β' Crispo (1418-1433) έπαψε, κάτω από την πίεση των Τούρκων, να ειδοποιεί τον Βενετό βάιλο της Χαλκίδας για την προσέγγιση του οθωμανικού στόλου, κάτι που έβλαψε σημαντικά τα συμφέροντα της Βενετίας²³⁴.

Οι πύργοι της Εύβοιας

Στην Εύβοια επικρατούσε ένα ιδιότυπο καθεστώς κατά τη Λατινοκρατία. Κατακτήθηκε αρχικά από τους Φράγκους (1205) και στη συνέχεια διαιρέθηκε σε τρία τμήματα, τα οποία ανήκαν σε Λομβαρδούς άρχοντες, τους Τριτημόριους (1209). Το βόρειο τμήμα είχε πρωτεύουσά του τους Ωρεούς, το κεντρικό την Χαλκίδα και το νότιο την Κάρυστο. Πρωτεύουσα όλου του νησιού ήταν η Χαλκίδα. Οι Φράγκοι απώλεσαν σύντομα την επιρροή τους επί των Τριτημορίων της Ευβοίας, λόγω της ολοένα και αυξανόμενης διείσδυσης της Βενετίας στο νησί, η οποία έγινε τελικά από τα μέσα του 13ου αιώνα επικυρίαρχος των εκεί Λομβαρδών αρχόντων. Ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη στη Χαλκίδα (Εύριπος, Έγριπος/Negroponte) ακμάζουσας βενετικής παροικίας, όπου μάλιστα είχε εγκατασταθεί και Βενετός βάιλος²³⁵. Η προοδευτικά αυξανόμενη βενετική επιρροή υπονόμευσε και εκτόπισε σταδιακά την εξουσία των Λομβαρδών, καθιστώντας ουσιαστικά το νησί κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, ιδίως από τα τέλη του 14ου αιώνα μέχρι την οθωμανική κατάκτηση (1470)²³⁶.

232. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Δύο κάστρα, σ. 212· EBERHARD, Βυζαντινά Κάστρα.

233. ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Τò Κάστρο τῆς Ἀντιπάρου. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῶν ὀχυρωμένων οἰκισμῶν τοῦ Αἰγαίου, Ἀθήνα 1978, σ. 40 (στο ἐξῆς: ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Κάστρο).

234. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 669-670.

235. P. LOCK, Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500), μτφρ. Γ. ΚΟΥΤΣΟΥΝΕΛΟΣ, Αθήνα 1998, σ. 253-256 (στο ἐξῆς: LOCK, Φράγκοι).

236. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 384-385· G. DENNIS, Ιστορικά προβλήματα που αφορούν τις σχέ-

Η πολιτική πραγματικότητα της Λατινοκρατίας αντανακλάται κατά κάποιο τρόπο και στα υλικά κατάλοιπα της εποχής. Έτσι παρατηρείται συνύπαρξη δύο τύπων πύργων, που εντοπίζονται στη μεσαιωνική Εύβοια: α. στους καθαρά αμυντικούς πύργους, που είχαν χτιστεί από το βενετικό κράτος, κάποιοι από τους οποίους λειτουργούσαν ως ναυτικά παρατηρητήρια και φρουκτωρίες και β. στις πυργοειδείς επαύλεις των ντόπιων Δυτικών αρχόντων, κάποιες από τις οποίες ήταν κτισμένες δίπλα σε ποτάμια, για τον έλεγχο των υδάτων του νησιού²³⁷.

Σημειώνεται ότι από τους 55 καταγεγραμμένους μεσαιωνικούς πύργους της Ευβοίας ελάχιστοι ανήκαν στον τύπο των φρουκτωριών. Οι περισσότεροι δεν ήταν κτισμένοι από το βενετικό κράτος, αλλά ανήκαν σε ιδιώτες, κάτι που συνάγεται και από τη μεταξύ τους ανομοιογένεια και ποικιλομορφία. Θεωρείται ότι πολλοί από αυτούς ήταν λομβαρδικής εμπνεύσεως, αν και η διάκριση ανάμεσα σε πύργους με λομβαρδικά ή βενετικά μορφολογικά στοιχεία δεν είναι πάντοτε εύκολη. Υπήρξαν πάντως και περιπτώσεις, όπου ιδιοκτήτες πύργων της Εύβοιας ήταν Έλληνες (π.χ. Μαρκελλίνος Αγαπητός, αρχές 15ου αι.)²³⁸.

Οι πύργοι της Ευβοίας είναι συνήθως τετράγωνης κατόψεως και διώροφοι ή τριώροφοι, με έντονο αμυντικό χαρακτήρα (π.χ. μεγάλο ύψος, ελάχιστα ανοίγματα κ.τ.λ.)²³⁹, όπως για παράδειγμα ο μεσαιωνικός πύργος στο Αυλωνάρι (εικ. 22). Η είσοδός τους βρίσκεται κατά κανόνα σε ύψος πέντε-έξι μέτρων επάνω από την επιφάνεια του εδάφους, γεγονός που τους καθιστά συγγενέστερους με τους δυτικοευρωπαϊκούς²⁴⁰. Στη Νάξο παρόμοιου είδους χαρακτηριστικά διέθεταν κυρίως οι παλαιότεροι πύργοι (π.χ. στο Κουρουνοχώρι, 14ος αι.), καθώς και κάποιοι μεταγενέστεροι, που βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα και συνεπώς ήταν περισσότερο έκθετοι σε κινδύνους (π.χ. πύργος Όσκελου, 17ος αι.).

Η παλαιότερη πάντως γραπτή μνεία για την ύπαρξη πύργου στην Εύβοια ανάγεται στα μέσα του 14ου αιώνα (Φεβρουάριος 1361), σύμφωνα με την οποία κάποιος Γουλιέλμος Σανούδος (Sanudo) διεκδίκησε έναν πύργο στο νησί από τον βάιλο της Χαλκίδας, που τον είχε χρησιμοποιήσει για τη συλλογή του *commercium* (τελωνειακός δασμός). Είχε δηλαδή οικονομική

σεις μεταξύ της Βενετίας, των κτήσεων που υπάγονταν άμεσα σ' αυτήν και φεουδαλικών ηγεμονιών στα ελληνικά νησιά, *Φλέα* 11 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2006) 22-35, εδώ σ. 29.

237. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 17-18.

238. LOCK, *Towers of Euboea*, σ. 108.

239. Θ. ΣΚΟΥΡΑΣ, Όχυρώσεις στην Εύβοια, *Αρχαίον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 20 (1975) 327-492, εδώ σ. 406-408, 411, 417-418, 422, 425, 433, 436, 439, 442, 444.

240. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 20.

χρήση, παράλληλα με την αμυντική. Ο πύργος επεστράφη τελικά στον Sanudo, υπό τον όρο ότι θα αποζημιώνει τους Βενετούς για τις δαπάνες τους σχετικά με τις εργασίες επισκευής της στέγης, της κινητής ξύλινης σκάλας της εισόδου και του περιτειχίσματος²⁴¹. Έκτοτε ακολουθούν και άλλες γραπτές μαρτυρίες, πέραν φυσικά των αρχαιολογικών τεκμηρίων.

Ώς η Βενετία ενεθάρρυνε ιδιώτες, Δυτικούς κυρίως άρχοντες, να ανεγείρουν ή να επισκευάζουν οχυρωματικά έργα στην ευβοϊκή ύπαιθρο, μεταξύ των οποίων οχυρωμένες κατοικίες, με σκοπό την προστασία των ιδίων αλλά και των χωρικών, εν όψει των συνεχών και επαπειλουμένων τουρκικών επιδρομών, κάτι που θυμίζει την πρακτική των *casalia cum fortalicio*, των οχυρωμένων με μικρό πύργο χωριών της υπό δυτική κυριαρχία μεσαιωνικής Μεσσηνίας²⁴². Ο Peter Lock εικάζει ότι αυτά τα οχυρωμένα κτίσματα στην Εύβοια ήταν κάτι ανάμεσα σε πύργους (*towers*) και σε αγροτικές οικίες με αυλή και προσκτίσματα εντός αγροκτημάτων (*tofts*)²⁴³, που ήταν διαδεδομένα στη Σκανδιναβία και την Αγγλία²⁴⁴.

Η απουσία πάντως ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας στο νησί και γενικότερα στη Ρωμανία (έλλειψη κάποιου μονάρχη και κατακερματισμός της επικράτειας σε πολυάριθμους τοπικούς φεουδάρχες), σε συνδυασμό με τη γεωπολιτική του σημασία για τους Δυτικούς κατακτητές και τις πολλαπλές επιβουλές των εξωτερικών εχθρών, συνέβαλε στη δημιουργία ενός κατάλληλου κλίματος και ενός πρόσφορου περιβάλλοντος για την ανάπτυξη φεουδαλικών δομών, έκφραση των οποίων αποτελούσαν οι οχυρωμένες αυτές αγροτικές κατασκευές. Οι βασσάλτοι των Τριτημορίων και στη συνέχεια του βενετικού κράτους θεωρείται ότι αποτελούσαν την κύρια πληθυσμιακή ομάδα κτητόρων και ιδιοκτητών των πυργειδών αυτών κτισμάτων²⁴⁵. Οι πύργοι της Εύβοιας αποτελούν λοιπόν προϊόν της φεουδαλικής οργάνωσης της τοπικής αγροτικής κοινωνίας, συνεπακόλουθο της λατινικής κατάκτησης της

241. LOCK, *Towers of Euboea*, σ. 108.

242. Τα χωριά αυτά (Γρίζι ή Ακριτοχώρι, Λαχανάδα, Μανιατοχώρι, Κόσμινα κ.ά) αποτελούσαν αρχικά φραγκικές νησίδες ανάμεσα στις υπό βενετική κυριαρχία πόλεις της Μεθώνης και της Κορώνης, από δε τις αρχές του 15ου αιώνα ενσωματώθηκαν στο βενετικό κράτος, μαζί με κάστρα και με άλλες πρώην φραγκικές εκτάσεις στη νότια Μεσσηνία: βλ. BON, *Σύνορα*, σ. 23-25, 27-29. Επίσης, μαρτυρείται η ύπαρξη οχυρών κοντά ή μέσα σε χωριά σε μικρότερους αγροτικούς οικισμούς σε βορειότερες περιοχές της Μεσσηνίας, με σκοπό τον έλεγχο της υπαίθρου (π.χ. στην Ίκλαινα, την Πολίχνη, το Λατζουνάτο και την Άνω Μέλπεια): βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Οχυρώσεις*, σ. 299-302.

243. LOCK, *Towers of Euboea*, σ. 109.

244. G. G. ASTILL, *Rural settlement: the toft and the croft*, στο: *The Countryside of Medieval England*, G. G. ASTILL - A. GRANT (επιμ.), Oxford 1988, σ. 36-61, εδώ σ. 51.

245. LOCK, *Towers of Euboea*, σ. 109.

Ρωμανίας (1204).

Παρόμοια κατάσταση με αυτήν της Ευβοίας επικρατεί και στη γειτονική Αττικοβοιωτία, το πάλοι ποτέ εδαφική επικράτεια του φραγκικού Δουκάτου των Αθηνών και των Θηβών. Εκτός των πύργων που λειτουργούσαν ως φρυκτωρίες ή κάποιων άλλων που εντάσσονταν στο πλαίσιο οχυρωματικών έργων (π.χ. ο κατεδαφισμένος σήμερα φραγκικός πύργος στην είσοδο της Ακροπόλεως), εντοπίζονται και επάκτιοι πύργοι, οι οποίοι το πιθανότερο είναι ότι λειτουργούσαν ως τελωνεία, μεταξύ των οποίων οι εκείνοι της Κίρρας, της Αντίκυρας και της Λιβαδόστρας (*“Ripadostria”*²⁴⁶ ή *“Riva d’Ostria”*²⁴⁷), στον Κορινθιακό κόλπο, εικασία η οποία εξάγεται από την ύπαρξη ανάλογου κτίσματος στην Εύβοια (μέσα 14ου αι.)²⁴⁸.

Αναφέρουμε μόνον ακροθιγώς ότι στην περιοχή αυτή υπάρχουν και άλλοι πύργοι, οι οποίοι δεν φαίνεται να είχαν κάποιον ιδιαίτερο στρατηγικό ρόλο. Δεν είναι κτισμένοι σε υψώματα ή κοντά σε κύριες οδικές αρτηρίες, ούτε φαίνεται να ανεγέρθηκαν από το κράτος με στρατιωτικό σκοπό. Μπορεί να διέθεταν κάποια στοιχειώδη αλλά όχι αμελητέα οχύρωση για την αντιμετώπιση πιθανών εχθρικών επιδρομών, ωστόσο βρίσκονται στο μέσον κάποιων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, τις οποίες νέμονταν ως φέουδα οι ιδιοκτήτες τους, οι βασσάλοι των Φράγκων ηγεμόνων του Δουκάτου των Αθηνών και των Θηβών²⁴⁹ ή ακόμη και οι ίδιοι οι δούκες. Όπως λοιπόν και στην Εύβοια, κάποιος αριθμός πύργων είχε έναν μάλλον αγροτικό παρά στρατηγικό χαρακτήρα. Το πρότυπο αυτό ακολουθούν και οι πύργοι της Νάξου, όπως θα δείξουμε αργότερα.

Η ύπαρξη πάντως οχυρωμένων κατοικιών (πυργόσπιτων) τοπικών Φράγκων αρχόντων στην περιοχή κατά τον ύστερο Μεσαίωνα θεωρείται μετεμφύτευση από τη Δύση. Αυτό το είδος πύργου πρωτοεμφανίστηκε στη Δύση τον 10ο αιώνα και διαδόθηκε συν τω χρόνω σε πολλές περιοχές της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης, ενώ κατά τον 14ο-15ο αιώνα γνώρισε

246. Α. ΡΟΥΒΙΟ Υ ΛΙΟΥΚ, *Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, μτφρ. Γ. ΜΑΥΡΑΚΗΣ, Τυπογραφεῖον «Ἑστία», ἐν Ἀθήναις 1912 [επανεκδ. με εισαγωγή Κ. ΚΟΤΣΙΛΗ, Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1987], σ. 5. Για τα υλικά κατάλοιπα που άφησαν οι Καταλανοί στη Βοιωτία, πρβλ. και Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ανιχνεύοντας την καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα*, στο: *Η Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 2012, σ. 67-109.

247. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, *Κάστρα και οχυρώσεις*, σ. 91.

248. LOCK, *Towers of Greece*, σ. 139.

249. P. LOCK, *The Frankish Towers of Central Greece*, BSA 81 (1986) 101-123, εδώ σ. 102 (στο εξής: LOCK, *Frankish Towers*)· LANGDON, *Mortared Towers*, σ. 500.

άνθιση και σε περιοχές της βόρειας Ευρώπης²⁵⁰. Οι πυργοειδείς αυτές κατασκευές θεωρείται ότι διαδόθηκαν και στον ελλαδικό χώρο στο πλαίσιο μίας γενικότερης εισαγωγής δυτικών πρακτικών και δυτικών πολιτισμικών στοιχείων μετά το 1204, με χαρακτηριστικότερη ίσως την γαλλικής προέλευσης φεουδαρχία²⁵¹. Ωστόσο εδώ είχαν έναν σαφώς πιο λιτό χαρακτήρα και ήταν λιγότερο μεγαλοπρεπείς σε σύγκριση με τις αντίστοιχες της Δύσης, κάτι που αντανακλά προφανώς το χαμηλότερο κοινωνικο-οικονομικό *status* των Φράγκων βασιδίων-κτητόρων τους σε σύγκριση με εκείνο των τοπικών αρχόντων της δυτικής - μητροπολιτικής Ευρώπης, χωρίς όμως οι πύργοι αυτοί να υστερούν σε λειτουργικότητα²⁵². Προφανώς αυτά τα κτίσματα εξυπηρετούσαν παρόμοιες ανάγκες τόσο στη Δύση όσο και στις δυτικές αποικίες της Ρωμανίας. Ανεγέρθηκαν στις συγκεκριμένες τοποθεσίες με σκοπό να γίνουν ασφαλείς κατοικίες των φεουδαρχών κτητόρων τους, για την καλύτερη εκμετάλλευση της έγγειας ιδιοκτησίας τους και για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των χωρικών - παροίκων τους²⁵³. Κατά μία εκδοχή, στην Αττική ορισμένοι μεσαιωνικοί πύργοι προϋπήρχαν της φραγκικής κατακτήσεως (π.χ. βυζαντινός πύργος στον Μαραθώνα, 11ος-12ος αι.) και ενδεχομένως επηρέασαν τον σχεδιασμό των πυργοειδών επαύλεων της περιόδου της Φραγκοκρατίας²⁵⁴.

Σημειώνεται επίσης ότι το φαινόμενο της ανέγερσης οχυρωμένων οικιών (πυργόσπιτων) συνεχίστηκε στην Αττική και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν ανεγέρθηκαν πυργοειδείς εξοχικές κατοικίες γαιοκτημόνων στα περικόχωρα της Αθήνας, για τον φόβο των ληστών και των απαγωγών²⁵⁵.

250. LOCK, *Towers of Greece*, σ. 111.

251. Στις Κυκλάδες ο τοπικός φεουδαλικός κώδικας βασιζόταν στις συνήθειες της κεντρικής και βόρειας Γαλλίας: βλ. SLOT, *Φιλώτι*, σ. 7.

252. LANGDON, *Mortared Towers*, σ. 500-501.

253. LOCK, *Frankish Towers*, σ. 111.

254. LANGDON, *Mortared Towers*, 455· E. VANDERPOOL, *A Monument to the Battle of Marathon*, *Hesperia* 35 (1966) 93-106, εδώ σ. 94-96.

255. Π.χ. ο πύργος των Καπετανάκηδων στα Πατήσια, των Παλαιολόγων στον Καρέα, των Μπενιζέλων στην Καισαριανή (Υμηττός), των Σωτηριανών στα Σεπόλια («της Αμαλίας»), ο πύργος στη θέση «Πυργάρι» Νταού Πεντέλης κ.ά. Πύργοι στην Αττική υπήρχαν ακόμη στον Ασπρόπυργο, στην Κακιά Σκάλα, στον Λουτρόπυργο, στη Βαρυμπόμπη (θέση Λουτρόπυργος), στον Βαρνάβα, κοντά στη μονή Πεντέλης (Μαρμαρόπυργος), στα Σκούρτα, στο Δερεβενοσάλεσι και αλλού: βλ. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, *Κάστρα και οχυρώσεις*, σ. 18-19. Επίσης ο διαβόητος Τούρκος βοεβόδας Χατζή Αλή Αγάς Χασεκλής διατηρούσε εξοχική οχυρή κατοικία στον χώρο του σημερινού Γεωπονικού Πανεπιστημίου και του Βοτανικού κήπου: βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Πύργοι*, σ. 366.

Ενδεχόμενη αναγωγή των πύργων της Νάξου σε ευβοϊκά πρότυπα

Η Νάξος και η Εύβοια διατηρούσαν ιδιαίτερα στενές σχέσεις καθ' όλη τη διάρκεια της Λατινοκρατίας. Η Εύβοια, μεγάλο σε έκταση επίμηκες νησί, σχεδόν ενωμένο με την Ξηρά, είχε ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία για τη Βενετία. Η ύπαρξη Βενετού βαΐλου στη Χαλκίδα (Negroponte) είναι ενδεικτική της σημασίας που έδινε η Γαληνοτάτη στο νησί. Η Εύβοια όμως αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο και τη γέφυρα ανάμεσα στη Νάξο και τη Βενετία, αφού εκεί προσέφευγαν οι διάφοροι Βενετοί ηγεμόνες και αξιωματούχοι του νησιού και γενικότερα των Κυκλάδων με σκοπό τη διεκπεραίωση εκκρεμών υποθέσεών τους, που συσχετιζόνταν με τη βενετική πολιτεία. Η Εύβοια λοιπόν, και ιδίως η Χαλκίδα, θεωρείται ότι είχε μεγάλη σημασία, ως διοικητικό κέντρο για τις Κυκλάδες, κάτι ανάλογο με τη σπουδαιότητα που έχει η Αθήνα για τις σημερινές Κυκλάδες²⁵⁶.

Η συγκυριαρχία, όπως προαναφέρθηκε, Λομβαρδών και Βενετών στο νησί, καθιστούσε το πολιτικό του καθεστώς ιδιότυπο. Η εγκατάσταση και συνύπαρξη των δύο αυτών ομάδων Βορειοϊταλών και ο συγχρωτισμός τους με τους γεινιάζοντες στην απέναντι ηπειρωτική ακτή Φράγκους, καθώς και με τους αυτόχθονες, υπήρξαν ασφαλώς παράγοντες που συνδιαμόρφωσαν το πολιτισμικό τοπίο της μεσαιωνικής Εύβοιας, μεταξύ των οποίων τη μορφή των υλικών καταλοίπων της παρουσίας των Δυτικών κυριάρχων (π.χ. των οχυρών κατασκευών).

Είναι αξιοσημείωτο επίσης, βάσει της έως τώρα έρευνας, ότι στον τομέα αυτό η Νάξος διέθετε πολλά κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα σε σχέση με τη μεσαιωνική Εύβοια, φαινόμενο που δεν απαντά στον ίδιο βαθμό και σε άλλες βενετοκρατούμενες ή εν γένει λατινοκρατούμενες περιοχές. Η Νάξος και η Εύβοια δεν υπήρξαν ποτέ επισήμως άμεσες κτήσεις της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου και συνεπώς δεν είχαν ποτέ Προβλεπτή (*Proveditor*). Αντιθέτως, και οι δύο ήταν αρχικά υπό την επικυριαρχία των Φράγκων και αργότερα της Βενετίας, η οποία συν τω χρόνω προσπαθούσε με τον ασφυκτικό «εναγκαλισμό» της να τα ενσωματώσει, κάτι που ουσιαστικά επετεύχθη και στις δύο περιπτώσεις, λίγες δεκαετίες πριν από την έλευση των Οθωμανών (ιδίως στην περίπτωση της Εύβοιας, όπου όμως ήδη ο Βενετός βάιλος του Ευρίπου, ο οποίος αποτελούσε άμεση κτήση της Βενετίας, ασκούσε έλεγχο και στους φεουδάρχες του νησιού). Ως προς τα υλικά κατάλοιπα, και στα δύο νησιά εντοπίζεται μεγάλος αριθμός πύργων

256. SLOT, Δίπλωμα, σ. 9. Για τον βενετικό Έγριπο βλ. *Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, Βενετία - Εύβοια. Από τον Εύριπο στον Νεγροπόντε*, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ - ΧΡΙΣΤΙΝΑ Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ (επιμ.), Βενετία - Αθήνα 2006.

(άνω των 50), που όλοι σχεδόν είχαν αγροτικό χαρακτήρα, αν και στη Νάξο οι πύργοι αυτοί είναι στην πλειονότητά τους μεταγενέστεροι. Οι υφιστάμενες ομοιότητες σε αυτό το πεδίο μεταξύ των δύο νησιών θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως απόρροια αντιστοίχων πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών, χωρίς ωστόσο να μάς διαφεύγει και η στενή σχέση και επικοινωνία μεταξύ των δύο πλευρών, η οποία πιθανόν να οδήγησε σε πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Ενδεικτικό του κλίματος αυτού είναι και το γεγονός της στενής επικοινωνίας των δύο νησιών μέσω φρυκτωριών, για την αντιμετώπιση πιθανών εχθρικών επιδρομών²⁵⁷.

Οι σχέσεις μεταξύ των δονκών και των άλλων αρχόντων της Νάξου με την βενετοκρατούμενη Εύβοια, σημαίνουν οικονομικό και διοικητικό κέντρο της εποχής, ήταν γνωστές ήδη από τον 13ο αιώνα. Επίσης το 1361 εντοπίζεται στην Εύβοια το όνομα κάποιου Γουλιέλμου Sanudo²⁵⁸, συγγενή πιθανόν των Σανούδων της Νάξου. Κατά το ίδιο έτος ο ισχυρός άνδρας της Εύβοιας, Nicolò Sanudo, γνωστός και ως «Spezzabanda», νυμφεύθηκε, καθ' υπόδειξιν της Βενετίας, την εκ Νάξου ξαδέλφη του, Φιορέντσα Sanudo, χήρα του Giovanni dalle Carceri, αναλαμβάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη διακυβέρνηση του Δουκάτου του Αιγαίου (1361-1371)²⁵⁹.

Στη συνέχεια, ο Nicolò dalle Carceri (1371-1383), γιος της Βενετής δούκισσας της Νάξου Φιορέντσας Sanudo και του Λομβαρδού Τριτημόριου της κεντρικής Εύβοιας Giovanni dalle Carceri, ανέλαβε την εξουσία στο δουκάτο. Ο ίδιος όμως προτιμούσε να διαμένει τον περισσότερο καιρό στην Εύβοια παρά στη Νάξο, παραμελώντας τις υποθέσεις του δουκάτου. Οι προθέσεις του για συνεργασία με την Εταιρεία των Ναβαρραίων με σκοπό την κατάληψη της Χαλκίδας (1380), προκάλεσε την ισχυρή αντίδραση της Βενετίας, η οποία και ανέθεσε σε ανθρώπους της να τον δολοφονήσουν, κάτι που έγινε το 1383²⁶⁰.

Επί των ημερών του (1371-1383) και πιθανόν ήδη επί των ημερών της μητέρας του Φιορέντσας (1361-1371), τα νησιά των Κυκλάδων, που ανήκαν στο Δουκάτο του Αιγαίου, καθώς και ορισμένα τμήματα της Εύβοιας που περιήλθαν στη δουκική οικογένεια μέσω επιγαμιών, είχαν ουσιαστικά ενοποιηθεί σε μία κοινή κρατική οντότητα. Ποτέ άλλοτε η Νάξος δεν φαίνεται να είχε αναπτύξει τόσο στενές σχέσεις με άλλη περιοχή του Αιγαίου, εκτός των Κυκλάδων. Το γεγονός αυτό δημιούργησε κατά τη γνώμη μας ιδανικές συνθήκες για την αμεσότερη επικοινωνία μεταξύ Νάξου και

257. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 669-670.

258. LOCK, Towers of Euboea, σ. 108.

259. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 660.

260. Ο.π., σ. 661.

Ευβοίας κατά το β' μισό του 14ου αιώνα και τις προϋποθέσεις για την ευκολότερη διάδοση διαφόρων εκφάνσεων του πολιτισμικού φαινομένου από το ένα νησί στο άλλο, μεταξύ των οποίων η αρχιτεκτονική των οχυρωμένων πυργοειδών κτισμάτων. Χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, κοινά για τους πύργους των δύο νησιών αποτελούν η είσοδος στον πρώτο όροφο, οι αιρετές εσωτερικές κλίμακες και οι καταπακτές (για την περίπτωση κατάληψης των κάτω ορόφων από τους εχθρούς), η πλακοστρωμένη οροφή και οι επάλξεις χελιδονοειδούς σχήματος²⁶¹.

Το γεγονός ότι ο θεωρούμενος ως πρώτος πύργος αυτού του είδους στη Νάξο, ο πύργος του Κουρουνχωριού, ανάγεται πιθανότατα στην εν λόγω περίοδο (β' μισό του 14ου αιώνα)²⁶², σε συνδυασμό με το ότι η παλαιότερη μνεία περί ιδιωτικού πύργου στην Εύβοια τοποθετείται στα μέσα του 14ου αιώνα, καθιστά την εικασία της προέλευσης των πρώτων πύργων της Νάξου από την περιοχή του Ευρίπου, συμβατή με την πραγματικότητα. Δεδομένης μάλιστα της ύπαρξης στη μεσαιωνική Εύβοια πληθώρας πυργοειδών κατοικιών αγροτικού χαρακτήρα, που κατά την ίδια εποχή σπανίζουν στη Νάξο, ο προσανατολισμός της έρευνάς μας στρέφεται προς αυτήν την κατεύθυνση. Σημειώνεται επίσης ότι ο δούκας Nicolò dalle Carceri που ενοποίησε κατά κάποιο τρόπο τα δύο νησιά σε πολιτικό επίπεδο, είχε τον παραπάνω πύργο ως ορμητήριό του, πριν από το τελευταίο του κυνήγι και τη δολοφονία του από τους συνωμότες του Crispo, κοντά στις Μέλανες (1383)²⁶³.

Μπορεί η εισαγωγή αυτού του τύπου πυργοειδούς κατοικίας να έγινε στη Νάξο κατά τον 14ο αιώνα, ωστόσο η μεγάλη διάδοσή του και η διασπορά του στο νησί έλαβε χώρα κυρίως κατά τον 17ο αιώνα. Αυτό αποτελεί προφανώς απόρροια των ιδιαίτερων πολιτικο-οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής. Πριν από την κατάλυση του Δουκάτου του Αιγαίου (1566) δεν μαρτυρείται η ύπαρξη παρά τεσσάρων μόνο τέτοιων πύργων: του Κουρουνχωριού, του Παρατρέχου²⁶⁴, του Γοζαδίνου (1541)²⁶⁵ και του Ντεμαρή (1541)²⁶⁶, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων. Σημειώνεται ότι μόνον ένας, ο τελευταίος από τους τέσσερις προαναφερθέντες πύργους ανήκε σε απλούς βασσάλους-γαιοκτήμονες της ναξιακής υπαίθρου, στην οικογένεια Ντεμαρή (Demari), ενώ οι υπόλοιποι τρεις σε ηγεμόνες: οι δύο

261. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 19-20.

262. ΔΕΤΣΗ, Πύργος, σ. 536.

263. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 661.

264. Στον πύργο αυτό αναφέρεται ο Ιωσήφ Βρυνένιος το 1405: βλ. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι, σ. 8.

265. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Νοταριακά έγγραφα, σ. 67.

266. Ό.π., σ. 82.

πρώτοι ανήκαν στη δουκική οικογένεια της Νάξου και κτίστηκαν πριν την πτώση της Ευβοίας το 1470, ενώ ο τρίτος στον αυθέντη της Κέας, Γιαννούλη Gozzadino.

Από τα τέλη όμως του 16ου αιώνα και μετά την έλευση και νέων Δυτικών οικογενειών στο νησί επί οθωμανικής πλέον κυριαρχίας, οι αγροτικού χαρακτήρα πύργοι της Νάξου θα πληθύνουν. Φαινομενικά αποτελεί σχήμα οξύμωρο οι πύργοι Δυτικών της Νάξου να είναι ελάχιστοι επί λατινικής κυριαρχίας και να πολλαπλασιάζονται αλματωδώς επί οθωμανικής κυριαρχίας. Ουσιαστικά όμως η οθωμανική (σκιώδης) διακυβέρνηση ευνόησε εμμέσως την ανάπτυξη αυτού του φαινομένου, το οποίο δεν βρήκε αρχικά πρόσφορο έδαφος στη Νάξο, προφανώς υπό το βάρος της ισχυρής, μονοπωλιακής και συγκεντρωτικής εξουσίας των επιχωρίων δουκών. Στη συνέχεια όμως, όταν οι ανασταλτικοί αυτοί παράγοντες εξέλιπαν, το φαινόμενο αυτό μπόρεσε να εκδηλωθεί απρόσκοπτα.

Σε αντιδιαστολή με την ασφυκτική κατά τεκμήριο εξουσία των δουκών της Νάξου, οι Οθωμανοί δεν είχαν ισχυρή παρουσία στο νησί, περιοριζόμενοι στη είσπραξη φόρων, παραχωρώντας παράλληλα στους κατοίκους του το προνόμιο της αυτοδιοίκησης στο πλαίσιο του σαντζακίου των νησιών των Κυκλάδων. Το γεγονός της απουσίας ισχυρής τοπικής εξουσίας κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας ευνόησε την περαιτέρω ενδυνάμωση της θέσεως των Δυτικών γαιοκτημόνων του νησιού σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, κάτι που είχε ως συνέπεια η δυτική τοπική αριστοκρατία να λειτουργεί και να συμπεριφέρεται ουσιαστικά ως «κράτος εν κράτει», έναντι των μη προνομιούχων συντοπιτών της.

Στην υπό οθωμανική κυριαρχία λοιπόν Νάξο, όπως και παλαιότερα στη λατινοκρατούμενη Εύβοια, επικρατούσαν παρόμοιες — τηρουμένων των αναλογιών — συνθήκες, που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του φαινομένου της ανέγερσης και χρήσης πυργοειδών επαύλεων. Τα υλικά κατάλοιπα δεν είναι επαρκή, ώστε να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με την προέλευση των μορφολογικών χαρακτηριστικών των πύργων αυτών, όταν μάλιστα εκτός των μεσαιωνικών, εντοπίζονται και στοιχεία μεταγενεστέρων εποχών. Επίσης, οι διαθέσιμες γραπτές πηγές πριν από τα μέσα του 16ου αιώνα στη Νάξο είναι ελάχιστες και συνεπώς δεν μάς είναι εύκολο να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα αναφορικά με την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του ύστερου μεσαίωνα στο νησί. Μπορούμε να εικάσουμε ότι από την εποχή εκείνη έως τη μαζική ανέγερση πύργων τον 17ο αιώνα, πιθανόν να είχαν ανεγερθεί και άλλου είδους τέτοια κτίσματα, τα οποία είτε έχουν καταστραφεί και δεν μαρτυρείται η ύπαρξή τους από τις ελάχιστες ούτως ή άλλως διαθέσιμες πηγές είτε ορισμένοι νεότεροι, αναγεννησιακής τεχνοτροπίας πύργοι να κτίστηκαν στη θέση τους. Ενδέχεται όμως και η

ασταθής πολιτική κατάσταση στη Νάξο²⁶⁷, σε συνδυασμό την ολοένα και αυξανόμενη τουρκική επιθετικότητα, με τις συνεχείς πειρατικές επιδρομές και τις δηώσεις, που οδήγησε σε μία γενικότερη πολιτική και οικονομική κατάπτωση²⁶⁸, να συνέβαλε στη δημιουργία συνθηκών μη ευνοϊκών για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και μάλιστα στο πλαίσιο μίας φεουδαλικού τύπου οργάνωσης.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι η λογική βάσει της οποίας ανεγέρθηκαν αυτοί οι πύργοι, ο τρόπος λειτουργίας τους, καθώς και ο ρόλος τους στο πλαίσιο μίας φεουδαλικής πραγματικότητας είναι στοιχεία κοινά τόσο στην Εύβοια όσο και στη Νάξο²⁶⁹: πρόκειται για ιδιωτικούς πύργους, οι οποίοι δεν κτίστηκαν κατόπιν κάποιου κεντρικού σχεδιασμού με σκοπό την επίτευξη στρατηγικών επιδιώξεων, αλλά ο προσανατολισμός τους ήταν καθαρά αγροτικός και φεουδαλικός²⁷⁰. Εν κατακλείδι, η πρώτη εμφάνιση των πύργων αυτών στη Νάξο έγινε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, ωστόσο οι ευνοϊκές συνθήκες για την περαιτέρω ανάπτυξη και διάδοσή τους, καθώς και την οριστική μορφοποίησή τους, έλαβε χώρα κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους, σε μία πλέον εποχή, όπου το φεουδαλικό σύστημα υφίστατο ακόμη στη Νάξο ως αναχρονισμός.

Ενσχετισμός των πύργων Νάξου και Κρήτης

Στην Κρήτη εντοπίζεται επίσης ικανός αριθμός πύργων και πυργοειδών επαύλεων κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Τα κτίσματα αυτά ανήκαν κατά κύριο λόγο σε Βενετούς φεουδάρχες και αξιωματούχους, οι οποίοι τα έκτισαν σε καίρια σημεία, σε συνάρτηση με την καλλιέργεια της υπαίθρου (για τον έλεγχο των φέουδων και για τη συλλογή αγροτικών φόρων).

Οι πύργοι της Κρήτης παρουσιάζουν ομοιότητες με τους πύργους της Ευβοίας και της κεντρικής Ελλάδας, με τους οποίους υπάρχει σε κάποιες

267. Είναι ενδεικτικό ότι λόγω της ανικανότητας ορισμένων δυνάμεων η Βενετία ανέλαβε η ίδια δύο φορές τη διοίκηση του Δουκάτου του Αιγαίου, το 1494-1500 και το 1511-1517: βλ. MILLER, Φραγκοκρατία, σ. 682-688.

268. B. SLOT, Η Νάξος στα τελευταία χρόνια της Φραγκοκρατίας, *Φλέα* 8 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2005) 13-18, εδώ σ. 17-18.

269. Σημειώνεται ότι στη Νάξο τα φεουδαλικά προνόμια των περισσότερων Δυτικών γαιοκτημόνων διατηρήθηκαν μέχρι το 1720-1721, ενώ η φεουδαρχία καταργήθηκε επισήμως για τους Γάλλους υπηκόους του νησιού, μόλις στα 1818-1819 (π.χ. οικογένεια De Lastic de Vigouroux): βλ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Φεουδαλική πολιτεία, σ. 10-11· ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Κάστρο, σ. 177.

270. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 17-18· LOCK, Towers of Euboea, σ. 118.

περιπτώσεις και τυπολογική συγγένεια²⁷¹. Φέρουν πολλά από τα χαρακτηριστικά της φρουριακής αρχιτεκτονικής, όπως τα χωρίς ανοίγματα ισόγεια, τη «σκαρπωτή» ενισχυμένη βάση, την είσοδο συνήθως στον όροφο, στην οποία ανεβαίνει κανείς με εξωτερική πέτρινη σκάλα που συνεχίζεται με ξύλινη ανασυρόμενη, όπως και στη Νάξο, κάτι που αποτελεί πιθανόν δυτική επίδραση²⁷². Τα παράθυρα είναι λίγα και μικρά, τουλάχιστον στους παλαιότερους πύργους. Σχεδόν πάντοτε επάνω από την είσοδο υπάρχει καταχύστρα και η ταράτσα έχει ψηλό στηθαίο για μεγαλύτερη προφύλαξη (π.χ. πύργος της Ρογδιάς, α' μισό του 15ου αιώνα)²⁷³.

Υπάρχουν λοιπόν αξιοσημείωτες μορφολογικές ομοιότητες ανάμεσα στους πύργους της Κρήτης και εκείνους της Νάξου, όπως η τετράγωνη κάτοψη και οι τρεις όροφοι του πύργου του Μαρουλά Ρεθύμνης, του 16ου αιώνα ή και προγενέστερης εποχής²⁷⁴ (εικ. 23), δεν λείπουν ωστόσο και οι διαφορές, που γίνονται εμφανέστερες κυρίως κατά τους νεώτερους χρόνους. Στην κατηγορία της βίλλας (επαύλεως), της εξοχικής κατοικίας των Βενετών αξιωματούχων της Κρήτης, ο φρουριακός χαρακτήρας έχει πλέον ατονήσει. Η κάτοψη και τα μορφολογικά της στοιχεία ακολουθούν τα αναγεννησιακά πρότυπα της εποχής, όπως στη βίλλα Ροτόντα στις Καλάθενες Κισσάμου²⁷⁵ ή στη βίλλα Τρεβιζάν Κισσάμου, του 16ου αι.²⁷⁶ (εικ. 24).

Γενικά πάντως οι πύργοι της Νάξου είναι κατά κανόνα μικρότερου μεγέθους και περισσότερο λιτοί, μη διαθέτοντας τον περίτεχνο διακοσμητικό ρυθμό εκείνων της Κρήτης, κινούμενοι ανάμεσα σε αρχαϊζοντα-μεσαιωνικά και σε αναγεννησιακά μορφολογικά πρότυπα. Πέραν της ορθολογικής και συμμετρικής συνήθως διατάξεως των ανοιγμάτων, θυρών και παραθύρων, χαρακτηριστικών της Αναγέννησης, τα οποία πλαισιώνονται από απλά μαρμάρινα θυρώματα ορθογωνίου σχήματος με προεξέχον γείσο και κυμάτιο επάνω από το πρέκι και στις ποδιές των παραθύρων²⁷⁷, στους πύργους της Νάξου δεν έχουμε τους στρογγυλούς φεγγίτες στους τοίχους, τα τοξωτά παράθυρα και τις πόρτες ή το επικλινές («σκαρπωτό»)²⁷⁸ κατώτερο τμήμα

271. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 442.

272. ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, Κρήτη, σ. 246· ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 20.

273. ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, Κρήτη, σ. 246, 248.

274. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 442-443.

275. ΚΑΝΤΩ ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. Ἡ χρῆσις ἐνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ θέματος τοῦ Palladio εἰς ἑπαυλιν τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως, Ἀθήναι 1972, σ. 120-151.

276. ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, Κρήτη, σ. 248.

277. ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Κάστρο, σ. 72.

278. Σκάρπα ή πέδιλο (ιταλ. *scarpa*) ονομάζεται η κεκλιμένη τοιχοποιία του κατώτερου τμήματος των τειχών και προμαχώνων, τεχνική η οποία υιοθετήθηκε από το β' μισό του 15ου αιώνα

των γωνιών τους με το χαρακτηριστικό *cordone*²⁷⁹, που θυμίζει εκείνο των βενετσιάνικων φρουρίων της ύστερης Βενετοκρατίας στην Κρήτη. Αντιθέτως, συνήθης είναι η εσοχή στις γωνίες, για εξοικονόμηση χώρου, η λεγόμενη «φαλτσογωνιά». Στη Νάξο η εξέλιξη της οχυρωματικής δεν πρόλαβε να φθάσει στην εποχή των πυροβόλων όπλων, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό, λόγω της ουσιαστικής κατάλυσης του Δουκάτου του Αιγαίου, το 1537. Έτσι, πιθανολογείται ότι οι τοπικοί φεουδάρχες του νησιού, δυτικής κυρίως καταγωγής, επιδιώκοντας να εισαγάγουν φρουριακά στοιχεία στις πυργοειδείς επαύλεις τους, μιμούμενοι κάποια από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, δεν υιοθέτησαν π.χ. την σκάρπα ως στοιχείο απομίμησης οχυρώσεων της εποχής, δεδομένου ότι είχαν προφανώς διαφορετικές προσλαμβάνουσες παραστάσεις.

Σημειώνεται ότι στην Κρήτη, όπως και στη Νάξο, στις πρώτες φάσεις της εγκατάστασης Βενετών αρχόντων στην ύπαιθρο ο αμυντικός χαρακτήρας των πύργων ήταν πιο έντονος. Κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο ανεγέρθηκαν μικροί πύργοι με αμυντικό χαρακτήρα και μεσαιωνικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως και πυργόσπιτα κοντά στον χώρο της αγροτικής εκμετάλλευσης²⁸⁰. Όταν αργότερα οι φεουδάρχες έκτισαν άνετες κατοικίες για προσωρινή διαμονή, αλλά και για την επίβλεψη των ιδιοκτησιών τους, επέλεξαν τους οικισμούς στο κέντρο των αγροτικών περιοχών του νησιού. Υπήρχαν δηλαδή οικισμοί με σαφή αμυντικό προσανατολισμό, κτισμένοι κοντά σε περάσματα προς την ενδοχώρα, με πύργο ή πυργοειδές οίκημα σε κεντρικό τους σημείο (*donjon*)²⁸¹, φαινόμενο που

προς αντιμετώπιση των νεοφαναζιζόμενων ισχυρών πυροβόλων όπλων. Η σκάρπα είχε διττή χρησιμότητα: αφενός συνέβαλλε στον εξοστρακισμό των βλημάτων και αφετέρου συγκρατούσε ως ανάλημμα τους όγκους του χώματος που απέκρυπταν τη βάση του προμαχώνα, ενισχύοντας έτσι τη στατικότητά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιμετωπίζονταν καλύτερα και απόπειρες υπόγειας ανατίναξης, μέσω υπονόμησης (*mine*): βλ. ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Κάστρο, σ. 44· Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα της Ελληνικής Γης, Αθήνα 1991, σ. 17· ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 21· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γλωσσάρι, σ. 258· Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εισαγωγή, στο: ΦΙΓΕΝΕΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΤ'ΑΜΙΚΟ - ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ - Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Κάστρων Περίπλους - Castrorum Circumnavigatio*, Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2008, σ. 21-43, εδώ σ. 41.

279. Το *cordone* («κορδόνι») ή «κοσμήτης» είναι λίθινη ταινία ημικυλινδρικής διατομής, η οποία σηματοδοτεί το σημείο συνάντησης ανάμεσα στο κατώτερο κεκλιμένο επίπεδο των τειχών (σκάρπα) και τη ζώνη με τις κανονιοθυρίδες στην άνω απόληξή τους βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γλωσσάρι, σ. 257.

280. ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 31.

281. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Spolia*, σ. 440· ΛΟΥΚΑΚΗ, Πολιτιστική γεωγραφία, σ. 344-345.

παρατηρείται επίσης στη νότια Μεσσηνία²⁸², την Εύβοια²⁸³, όπως και στα Μαστιχοχώρια της Χίου (στα Μεστά, το Πυργί, τους Ολύμπους και τον Ανάβατο)²⁸⁴. Οι Βενετοί ευγενείς της Νάξου του 17ου αιώνα αναζήτησαν την ασφάλεια του οικισμού, όπως και στην Κρήτη, αν και είχε ήδη υποχωρήσει ο αμυντικός χαρακτήρας των κατοικιών. Διότι δεν φαίνεται ότι φοβούνταν πλέον οργανωμένη επίθεση πολεμάρχων, αλλά ίσως μόνο κάποια εξέγερση στασιαστών χωρικών, που θα μπορούσαν εύκολα να την αντιμετωπίσουν²⁸⁵. Κάποιες επίσης από τις οχυρωμένες αυτές επαύλεις της Κρήτης είναι κτισμένες σε δεσπόζουσα θέση, επάνω σε ύψωμα, κατά τη βενετική συνήθεια, όπου συνδυάζονται έντονα στοιχεία φρουριακής και αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής (π.χ. έπαυλη Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας)²⁸⁶, ενώ δεν έλειπαν και οι πύργοι που λειτουργούσαν ως φρουκτωρίες και ως κέντρα έγκαιρης προειδοποίησης κινδύνου, ανάμεσα σε παράκτιες περιοχές και την ενδοχώρα (π.χ. πύργος Αμνάτου Ρεθύμνης)²⁸⁷.

Έχουν εντοπιστεί πάντως μνημειώδεις πύλες αναγεννησιακής τεχνοτροπίας σε διάφορα χωριά της κρητικής ενδοχώρας, κάτι που υποδηλώνει ότι κάποτε εκεί υπήρχαν οικήματα Βενετών. Επί παραδείγματι, σε χωριά του νομού Ρεθύμνης (π.χ. Αργυρούπολη, Μούντρος, Αμνάτος, Ρούστικα, Γεράνι, Ζουριδί, Αρκούδαινα, Ακούμια κ.ά.), όπου υπάρχουν χαμηλοί λόφοι, μικρές καλλιεργημένες κοιλάδες, άφθονα νερά και βραχώδεις τοπίο, είναι κτισμένες πυργοειδείς κατοικίες, η ύπαρξη των οποίων συνδέεται με την εφαρμογή της φεουδαρχίας στη μεγαλόνησο. Κάποιες από αυτές διέθεταν στον περιβάλλοντα χώρα κρήνη, νερόμυλο, κυπαρίσσια, πορτοκαλιές, πλατάνια, μυρτιές και χαρουπιές, φαινόμενο ανάλογο με εκείνο της Νάξου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι βίλλες της οικογένειας Clodio στο Χρωμοναστήρι και στον Πίκρη Ρεθύμνης, καθώς και η βίλλα Barozzi στον Άγιο Κωνσταντίνο Ρεθύμνης, κτίσματα πιθανόν του 16ου ή 17ου αιώνα²⁸⁸.

Ίσως κάποια μορφολογικά στοιχεία των πύργων της Νάξου να προήλθαν από την αρχιτεκτονική της βενετοκρατούμενης Κρήτης, εάν λάβει κανείς

282. BON, Σύνορα, σ. 23· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστοριογεωγραφικά, σ. 45.

283. LOCK, Towers of Euboea, σ. 109.

284. ΜΠΟΥΡΑΣ, Χίος, σ. 168-169· ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 191-193.

285. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 445-446.

286. ΝΙΚΗ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ, Η ενετική έπαυλη των Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας, στο: *Πεπραγμένα του Η' Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ - ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ÖKLAND (επιμ.), Ηράκλειο 2000, τ. Β' 1, σ. 347-364, εδώ σ. 348, 355.

287. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, Πύργος Αμνάτου, σ. 360.

288. ΛΟΥΚΑΚΗ, Πολιτιστική γεωγραφία, σ. 343-349.

υπόψη του τις στενές πολιτισμικές σχέσεις των δύο νησιών. Η επίδραση της τέχνης της βενετοκρατούμενης Κρήτης στη Νάξο εντοπίζεται και σε διάφορους άλλους τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας, όπως στο θρησκευτικό θέατρο, στην ορθόδοξη εκκλησιαστική ζωγραφική και ξυλογλυπτική, καθώς και στην ποίηση, πιθανόν και κάτω από την επίδραση κρητικών εποίκισμών²⁸⁹. Σημειώνεται ότι μαζί με ντόπιους Κρητικούς εποίκους στη Νάξο εγκαταστάθηκαν και Βενετοκρητικοί γαιοκτήμονες, όπως οι Barozzi εκ Ρεθύμνης (περίπου το 1600)²⁹⁰, οι οποίοι πιθανόν να έφεραν στις Κυκλάδες, με τη φυσική τους παρουσία, πολιτισμικά στοιχεία από τον τόπο προέλευσής τους. Επίσης, στο χωριό Αγγίδια της Νάξου εγκαταστάθηκαν το 1535 Φραγκισκανοί μοναχοί, προερχόμενοι από την Κρήτη, οι οποίοι τελούσαν υπό την προστασία του Βενετού δόγη²⁹¹. Ίσως η παρουσία των παραπάνω να συνδέεται με τη διάχυση στοιχείων της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, που ήκμασε τότε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η ύπαρξη βεβαίως στοιχείων αναγεννησιακής τέχνης και εν προκειμένω αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής στη Νάξο του 17ου αιώνα, του «χρυσού αιώνα» των πυργοειδών επαύλεων, δεν αποτελεί απαραίτητως απόδειξη πολιτισμικών επιδράσεων από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, δεδομένου ότι στο νησί η επαφή με τη Δύση ήταν ούτως ή άλλως στενή, μέσω και περαιτέρω διαύλων επικοινωνίας.

Το γεγονός πάντως της άφιξης στο νησί Γάλλων μισσιοναρίων κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης, φαίνεται ότι ευνόησε την άνθιση της δυτικής τέχνης, ιδίως στον χώρο των εκκλησιαστικών μνημείων της καθολικής κοινότητας. Αλλά και στα αρχοντικά του Κάστρου της Χώρας του 17ου κυρίως αιώνα, περιόδου κατά την οποία ο αμυντικός χαρακτήρας του οικισμού υποχώρησε αισθητά, εντοπίζονται αναγεννησιακές επιδράσεις, χωρίς μάλιστα να λείπουν και κάποια στοιχεία μπαρόκ²⁹². Αντίθετα, όπως ήδη επισημάναμε, στις πυργοειδείς επαύλεις της ναξιακής υπαίθρου της εποχής αυτής διατηρούνται προφανώς σκόπιμα -παράλληλα με τα αναγεννησιακά-

289. Για τους πιθανούς κρητικούς εποίκισμούς στη Νάξο και τις πολιτισμικές επιδράσεις που άσκησαν στο νησί βλ. Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, *Κρητικά έπωνυμα εις τὰς Κυκλάδας*, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Χανιά 1966), τ. Δ', Αθήνα 1969, σ. 459-466, εδώ σ. 466· Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, *Κρητικοὶ στὴ Νάξο*, στο: *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 15 (1994) σ. 108-109· Α. ΚΩΤΣΑΚΗΣ, *Κρήτη και Νάξος. Απόπειρα αναζήτησης της προέλευσης των κοινών πολιτισμικών στοιχείων μεταξύ Κρήτης και Νάξου με έμφαση στην περίπτωση του Φιλωτίου Νάξου*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2010, σ. 16-20, 37-38.

290. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σ. 284· ΣΛΟΤ, *Φιλότι*, σ. 10· Ο ΙΔΙΟΣ, *Μία διαθήκη της δουκικής οικογένειας Κρίσπων της Νάξου*, *Φλέα* 28 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2010) 5-12, εδώ σ. 10.

291. HOFMANN, *Vescovadi cattolici*, σ. 18, 154.

292. Ο. ΒΑΒΑΤΣΙΟΥΛΑΣ, *Το Κάστρο της Χώρας Νάξου. Οικοδομική ιστορία (13ος-20ος αι.)*, Αθήνα 2009, σ. 386.

και κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία που μάς παραπέμπουν στον Μεσαίωνα (π.χ. ξεματίστρες, επάλξεις), αφενός για λόγους πρακτικούς (μέσα άμυνας εναντίον της πειρατείας), ίσως όμως και για λόγους κοινωνικής προβολής των ιδιοκτητών τους.

Πύργοι σε άλλα νησιά του Αιγαίου

Πύργοι που χρησίμευσαν ως εξοχικές ή μόνιμες κατοικίες εντοπίζονται και σε άλλα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, όπως στη Σάμο²⁹³ (εικ. 25), τη Ρόδο²⁹⁴, τα Κύθηρα²⁹⁵, την Αίγινα²⁹⁶ (εικ. 26), καθώς και σε νησιά του Ιονίου Πελάγους, που όμως δεν αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης αναφοράς στο

293. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στη Σάμο υπήρχαν στα τέλη του 19ου αιώνα τρεις-τέσσερις πύργοι με φρουριακή οργάνωση, που χτίστηκαν σε παλαιότερους καιρούς για προστασία από πειρατικές επιδρομές. Σήμερα σώζονται στη Σάμο μόνο δύο κτίσματα πυργοειδούς μορφής: ο «πύργος του Σαρακίνη» (1577), που βρίσκεται σε κάμπο κοντά στο Ηραίο, και ο πύργος του Λυκούργου Λογοθέτη, στο Πυθαγόρειο. Ο πρώτος πύργος κτίστηκε από τον Νικόλαο Σαρακίνη ή Αρακάνη, που εργάστηκε για τον επανεποικισμό της Σάμου, υπό την καθοδήγηση των οθωμανικών αρχών. Είναι τριώροφος και εμφανίζει έντονο φρουριακό χαρακτήρα, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς την οργάνωση: πολύ χοντρούς τοίχους, ελάχιστα εξωτερικά ανοίγματα, επάλξεις στο δώμα, είσοδο μόνο στον όροφο και καταχύστρες πάνω από αυτήν. Ο πύργος αυτός αναμφισβήτητα έχει συγγένεια με πύργους άλλων περιοχών, όπως εκείνων της Μάνης, παρόλο που η απόληξη των επάλξεών του σε μορφή χελιδονοουράς υποδηλώνει βενετσιάνικη επίδραση· βλ. Κ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Σάμος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 99-140, εδώ σ. 134 (στο εξής: ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Σάμος). Στον πύργο του Λυκούργου Λογοθέτη διακρίνονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις: η α' ανάγεται στον 10ο αιώνα (επί Νικηφόρου Φωκά), η β' στον 14ο αιώνα (προσθήκες από τους Γενουάτες), η γ' στον 16ο αιώνα (συμπλήρωση οχύρωσης με κανονιοστάσια), και η δ' φάση το 1824, έτος κατά το οποίο ο Λογοθέτης προέβη σε επισκευές του υπάρχοντος κτηρίου και σε διαμορφώσεις της εισόδου και των ανοιγμάτων· βλ. ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο, σ. 182-183.

294. Από την έντονη οικοδομική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Ρόδο της εποχής της Ιπποτοκρατίας, εκτός από τα διάφορα αστικά κτήρια που συναντάμε στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, υπάρχει και σειρά μεσαιωνικών κτισμάτων (οχυρές κατοικίες ή «πύργοι») στην ύπαιθρο, κυρίως στην περιοχή των Τριάντων (Ιαλυσός). Πρόκειται για διώροφα κτήρια ορθογωνικής κάτοψης, με παλαιότερη οχυρή μορφή, τα οποία εξελίχθηκαν σταδιακά, κάτω από την επιρροή της λαϊκής και αργότερα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής. Οι πύργοι της Ρόδου είναι λιθοκτιστοί, με δώμα και επιμήκη μικρά ανοίγματα στον όροφο (πολεμίστρες), και ταμπλαδοτά ή καρφωτά κουφώματα. Στις στέγες τους προστέθηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους, κάτω από την επίδραση του νεοκλασικισμού, σκεπές από κεραμίδια. Σημειώνεται ότι και οι νεότεροι πύργοι, εκείνοι που ανεγέρθηκαν κατά την οθωμανική περίοδο, θεωρούνται ότι κτίστηκαν βάσει των παλαιών μεσαιωνικών προτύπων· βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρόδος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Γ': *Δωδεκάνησα -*

πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Έχουμε επίσης δείγμα πυργοειδούς οχυρωμένης κατοικίας στην Κύπρο²⁹⁷.

Οι πύργοι της Μάνης

Η έρευνά μας δεν θα μπορούσε βεβαίως να παραλείψει την περίπτωση της Μάνης, της πλέον γνωστής περιοχής του ελλαδικού χώρου για την πληθώρα των πυργοειδών κατασκευών της. Οι πύργοι της Μάνης αποτελούσαν οχυρές κατοικίες των ισχυρών τοπικών οικογενειών ή και πύργους καθαρά πολεμικού χαρακτήρα. Η ύπαρξή τους μαρτυρείται ήδη από το β' μισό του 15ο αιώνα, όπου σε κείμενά τους οι Βενετοί κάνουν λόγο για πολεμικές αναμετρήσεις Τούρκων με Έλληνες και Βενετούς, για οχυρά μέρη-καταφύγια (*catafigi*), νομαδικοκτηνοτροφικούς οικισμούς (*catune*), χωριά

Κρήτη, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1990, σ. 171-212, εδώ σ. 206. Σήμερα σώζονται στα Τριάντα της Ρόδου τρεις πύργοι, οι οποίοι χρονολογούνται στον 17ο αιώνα: του Καπετανάκη, του Νοσοκομείου «Ευαγγελισμός» και του Κυπριώτη, τον οποίο έκτισε το 1688 μία Ελληνίδα αρχόντισσα, η Σεβαστούλα, θυγατέρα του Ανδρονίκου: βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 387-LOSSE, Wohntürme, σ. 247-248, 257.

295. Π.χ. ο πύργος του Βενιέρη: βλ. Π. ΓΡΗΓΟΡΑΚΗΣ – ΕΛΕΝΗ ΜΑΚΡΗ – ΣΟΦΙΑ ΜΙΓΔΛΗ – Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ – ΛΙΤΣΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ – ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κύθηρα, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο – Σποράδες – Επτάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 251-276, εδώ σ. 266.
296. Ο Πύργος του Μαρκέλλου ήταν ένας πύργος-παρατηρητήριο, που κτίστηκε από τους Βενετούς πιθανόν στο τέλος του 17ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας (1687-1715). Σύμφωνα με άλλους, το κτήριο κτίστηκε το 1802 από τον Σπυρίδωνα Μάρκελλο, πρόκριτο, Φιλικό, αγωνιστή και βουλευτή. Σύμφωνα όμως με κάποια άλλη άποψη που βασίζεται στα μορφολογικά του χαρακτηριστικά, το πιθανότερο είναι ότι ανακαινίστηκε κατά το έτος αυτό. Στον Πύργο του Μαρκέλλου στεγάστηκε η πρώτη Ελληνική αντικυβερνητική επιτροπή από το 1826-1828 και για ένα χρονικό διάστημα, επί Καποδίστρια, το ταμείο του Ελληνικού κράτους: βλ. ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΥΛΙΚΟΥΡΑΗ – Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Αίγινα. Αίγινα. Όδηγος για την ιστορία και τα μνημεία της, Αθήνα 1954, σ. 50-ΙΩΑΝΝΑ ΦΩΤΙΑΔΗ, Σήμα κινδύνου στέλνουν τα «καποδιστριακά κτίρια» της Αίγινας. SOS για τη διάσωσή τους, στο: Τα Καποδιστριακά κτίρια στην Αίγινα, <http://kapodistriaka.blogspot.com/2008/11/sos.html>: ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 53-54. Ο πύργος του Μαρκέλλου διαθέτει τέσσερις κλωβούς, έναν σε κάθε γωνία, και επάλξεις, ενώ το επικλινές κατώτερο τμήμα του (σκάρα) με το χαρακτηριστικό *cordone* θυμίζει εκείνο των βενετσιάνικων πύργων και αστικών αρχοντικών της αναγεννησιακής Κρήτης.
297. Στην Κύπρο, εκτός των διαφόρων αμυντικών πύργων, εντοπίζεται και πύργος αγροτικού χαρακτήρα στην Πύλα, κοντά στη Λάρνακα. Το κτίσμα που ανήκε στην ισχυρή φραγκική οικογένεια των Gibelet, θεωρείται αναγεννησιακής και όχι μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής, εφόσον θυμίζει περισσότερο περιστερώνα της γαλλικής υπαίθρου του 15ου και 16ου αιώνα, παρά αμυντικό πύργο: βλ. σχετικά C. ENLART, Gothic art and the Renaissance in Cyprus, μτφρ. D. HUNT, London 1987, σ. 482-483.

(*casali*), οχυρωμένους οικισμούς (*castelli*), φρούρια (*fortezze*) και οχυρά-πύργους (*torri*)²⁹⁸. Οι πύργοι αυτοί συνέχισαν να κτίζονται στη Μάνη καθ' όλη τη διάρκεια της υποτυπώδους οθωμανικής κυριαρχίας (1460-1821) και του σύντομου διαστήματος της Β' Βενετοκρατίας της Πελοποννήσου (1685-1715), καθώς και κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Επανάσταση, έως σχεδόν τα τέλη του 19ου αιώνα²⁹⁹.

Οι πύργοι της Μάνης, εκατοντάδες τον αριθμό, 800 περίπου³⁰⁰, διάσπαρτοι σε μία έκταση 930 τετραγωνικών χιλιομέτρων³⁰¹, είναι κτίσματα τετράγωνης κατόψεως και διακρίνονται για την οχυρότητα της κατασκευής τους. Διαθέτουν συνήθως τρεις μονόχωρους ορόφους ή και περισσότερους, εντός των οποίων προσφέρονταν κάποιες ανέσεις για τη ζωή μία πολυμελούς οικογένειας, για την υποδοχή και τη φιλοξενία των επισκεπτών, καθώς και βοηθητικούς χώρους (π.χ. λιοτριβία, αποθήκες, στάβλους, ακόμη και «γούβες» στα υπόγεια των πύργων, οι οποίες χρησίμευαν ως φυλακές-κρατητήρια), ενώ συχνά δίπλα σε αυτούς υπάρχει συχνά εκκλησία, αφιερωμένη στον οικογενειακό προστάτη άγιο, καθώς και οικογενειακό νεκροταφείο³⁰².

Για την προστασία τους από εχθρούς, όπως από τους Τουρκαλβανούς των γειτονικών Μπαρδονοχωριών και κυρίως από αντίπαλες οπλοφορούσες μανιάτικες οικογένειες, οι Μανιάτες οργάνωσαν τη ζωή τους με γνώμονα την ασφάλεια των ιδίων και των οικογενειών τους, προβαίνοντας στην κατασκευή ιδιαίτερα οχυρωμένων κατοικιών, πραγματικών φρουριών, όπου στεγάζονταν τα μέλη της φατρίας τους, στο πλαίσιο μίας αυστηρά πατριαρχικής κοινωνικής διάρθρωσης, φυλετικού θα λέγαμε χαρακτήρα, όπου επικεφαλής των γενών ήταν οι *καπετάνιοι*, με θεωρητικά απεριόριστη εξουσία³⁰³.

298. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 65· ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, Χώρες και χωριά, σπίτια, πύργοι και οχυρά συγκροτήματα, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 54.

299. ΕΛΕΝΑ ΚΑΤΕΡΙΝΗ, Η ένταξη στο νέο κράτος, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 80.

300. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 277-278.

301. Γ. ΣΑΪΤΑΣ, Η μνημειακή και αρχιτεκτονική κληρονομιά της Μάνης. Ζητήματα προστασίας και ανάδειξης, στο: *Στ' Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή. Λακωνία. Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, σ. 186-194, εδώ 186.

302. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 96, 101-103· Ο ΙΔΙΟΣ, Χώρες και χωριά, σπίτια, πύργοι και οχυρά συγκροτήματα. Ο Βορράς, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 54-65, εδώ σ. 64 (στο εξής: ΣΑΪΤΑΣ, Χώρες)· Ε. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Τα μανιάτικα γένη, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 126-137, εδώ σ. 135 (στο εξής: ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη)· ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Το οχυρωμένο συγκροτήμα της Πάνω Καρδαμύλης, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 166 (στο εξής: ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκροτήμα).

303. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 127-130· ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 152· Η ΙΔΙΑ, Η έδρα των ισχυρών. Πύργοι, πυργοκατοικίες, οχυρά συγκροτήματα, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 156-161, εδώ σ. 156 (στο εξής: ΜΠΟΥΖΑ, Πύργοι).

Οι εκατοντάδες των πύργων της Μάνης που χρησίμευαν σε ειρηνικές περιόδους ως χώροι μόνιμης και εποχικής διαμονής, ενώ σε καιρούς επικίνδυνους γίνονταν καταφύγια και πολεμικά οχυρά, διαθέτοντας ισχυρά αμυντικά μέσα: πέραν του μεγάλου ύψος τους και των μικρών ανοιγμάτων τους, διέθεταν επάλξεις («πετρομάχους»), ζεματίστρες, κινητές ξύλινες σκάλες³⁰⁴, «ντουφεκότρυπες», ακόμη και μικρά κανόνια («κολομπρίνες»)³⁰⁵. Η ύπαρξη σε ορισμένες περιπτώσεις κυκλικών πυργίσκων στις τέσσερις γωνίες του δώματος (κλωβοί/κλουβιά), αποτελεί την κυριότερη εμφανή επίδραση της δυτικής οχυρωματικής³⁰⁶. Επίσης σε κάποιους πολεμόπυργους εντοπίζεται σπανιότερα η ύπαρξη σκαρπωτής βάσης³⁰⁷. Περιορισμένες δυτικές επιδράσεις εντοπίζονται και στον λιτό γλυπτό διάκοσμο των μανιάτικων πύργων³⁰⁸. Γενικά όμως οι πύργοι της Μάνης ήταν ελάχιστα ή καθόλου διακοσμημένοι, δεδομένου ότι κτίζονταν συνήθως υπό πίεση και με τον μόνιμο κίνδυνο της υπονόμευσης από τις αντίπαλες οικογένειες³⁰⁹. Περιορίζονταν λοιπόν συνήθως σε μία ζώνη κατασκευασμένη από προεξέχουσες ή λαξευμένες πέτρες, τον κοσμήτη (*cordone*)³¹⁰, σε μία εγχάρακτη χρονολογία στο υπέρθυρο της εισόδου³¹¹, καθώς και σε ανάγλυφο διάκοσμο αποτροπαϊκού χαρακτήρα³¹², μη διαθέτοντας οικόσημα, τα οποία δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην μανιάτικη κοινωνική πραγματικότητα σε σύγκριση με τον λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, λόγω των διαφορετικών συνθηκών που επικράτησαν στη Μάνη, όπου δεν υπήρξε ποτέ φεουδαρχία.

Γενικά πάντως οι πύργοι της Μάνης, σε αντιδιαστολή με εκείνους της Νάξου και με άλλων πύργων του λατινοκρατούμενου νησιωτικού χώρου, δεν υιοθετούν βασικά δυτικά αρχιτεκτονικά πρότυπα. Επί παραδείγματι, η

304. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 96, 102-103· Ο ΙΔΙΟΣ, Χώρες, σ. 65.

305. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 278· ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 134-135· ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ, Η άμυνα του γένους, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 146-151, εδώ σ. 149 (στο εξής: ΜΠΟΥΖΑ, Άμυνα)· ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκρότημα, σ. 168· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 15.

306. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 279-280· ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 98· ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Πύργοι, σ. 32-34· ΜΠΟΥΖΑ, Πύργοι, σ. 157-159· ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκρότημα, σ. 165-166.

307. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 106.

308. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Πύργοι, σ. 29.

309. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 132-135· ΜΠΟΥΖΑ, Άμυνα, σ. 150· Η ΙΔΙΑ, Πύργοι, σ. 157.

310. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 104· ΜΠΟΥΖΑ, Άμυνα, σ. 150· ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκρότημα, σ. 165. Όπως προαναφέραμε, το *cordone* («χορδόνι») ή κοσμήτης, λίθινη ταινία, ημικυλινδρικής διατομής, εντοπίζεται κατά κύριο λόγο σε βενετσιάνικα κάστρα του Αιγαίου, του Ιονίου και της Κύπρου, καθώς και σε αρχοντικά και πυργοειδείς επαύλεις της Κρήτης. Ίσως η παρουσία του στους μανιάτικους πύργους να αποτελεί βενετική επίδραση.

311. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 132-135.

312. ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 157· ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκρότημα, σ. 165.

είσοδό τους είναι στο ισόγειο και όχι στον πρώτο όροφο³¹³, οι εξωτερικές επιφάνειες των προμαχώνων δεν είναι κεκλιμένες αλλά εντελώς κατακόρυφες³¹⁴, και οι επάλξεις τους δεν διαθέτουν απόληξη σε σχήμα χελιδονοουράς³¹⁵.

Συνάγεται λοιπόν ότι: «Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στη Μάνη, ακολουθώντας την ανεξάρτητη ιστορική πορεία του περιορισμένου αυτού γεωγραφικού χώρου, για την εξυπηρέτηση των τοπικών αναγκών, δημιουργήθηκε από Έλληνες τεχνίτες, χωρίς την άμεση καθοδήγηση ξένων κατακτητών, που έκτισαν κάστρα στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο για την κάλυψη των δικών τους κατακτητικών και εν συνεχεία αμυντικών αναγκών... απαλλαγμένη σημαντικών επιδράσεων δυτικών και ανατολικών, σύμφωνα με τη λιτότητα του Μανιάτη και την τραχύτητα του τοπίου της Μάνης». Θα έλεγε κανείς ότι: «Οι πύργοι στη Μάνη εμφανίζονται σαν συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως, χωρίς σαφώς ξένες επιδράσεις»³¹⁶. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι οι μανιάτικοι πύργοι κατάγονται απ' ευθείας από τους πύργους του Μυστρά, λόγω των μεταξύ τους μορφολογικών ομοιοτήτων³¹⁷. Πράγματι σε μερικά σπίτια του Μυστρά εφάπτονταν στον κύριο χώρο πύργοι, οι οποίοι στον άνω τους όροφο μπορεί να χρησίμευαν και για διαμονή. Η κατασκευή ενός πύργου στον οργανισμό του σπιτιού έδινε στην εικόνα της πόλης έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Τέτοιου είδους πύργοι ανιχνεύονται σήμερα με δυσκολία. Στην Άνω Πόλη σώζονται, εκτός από το παλάτι, σε περισσότερα σπίτια, όπως στον συγκρότημα στα βόρεια του παλατιού και στο «παλατάκι», κατασκευασμένοι δίπλα στη μικρή και στη μακρά πλευρά του βασιικού κτηρίου και χρησίμευαν, τόσο ως αμυντικοί πύργοι όσο και ως πύργοι κατοίκησης. Πιθανώς οι περισσότεροι πύργοι αυτού του είδους να είχαν κατασκευασθεί κυρίως στην Άνω Πόλη για λόγους ασφαλείας, αλλά και επειδή προσέδιδαν κύρος στην όλη εμφάνιση του σπιτιού³¹⁸.

313. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι, σ. 20.

314. ΠΟΠΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ-ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ, Κάστρο Γρηγοράκηδων εις Άγερνὸ Μάνης, Ἀθήνα 1974, σ. 6 (στο εξής: ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ-ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ, Κάστρο Γρηγοράκηδων).

315. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Σάμος, σ. 134.

316. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ-ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ, Κάστρο Γρηγοράκηδων, σ. 5.

317. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 16, 58-59.

318. ΣΤ. ΣΙΝΟΣ, Τα σπίτια του Μυστρά, στο: *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Ο ΙΔΙΟΣ (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2009, σ. 243-245, εδώ σ. 245. Σημειώνεται επίσης ότι στην ερειπωμένη βυζαντινή καστροπολιτεία της Παλιάς Καρυούπολης, στη βορειοδυτική Μάνη, εντοπίζονται κοινά σπίτια που έχουν πολλές ομοιότητες με εκείνα του κάστρου του Μυστρά, του Γερακίου και άλλων κάστρων του Δεσποτάτου του Μυστρά: βλ. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 56.

Κατά μία άλλη εκδοχή, οι πύργοι άρχισαν να χτίζονται στη Μάνη μετά την επιστροφή των Ελλήνων *stradioti*, που είχαν καταφύγει στη Δύση και ιδίως στη Βενετία, φέροντας ως πρότυπο τους φεουδαλικούς πύργους που είχαν δει στην Ιταλία, με τάσεις όμως προσαρμογής στα υλικά και στις μορφές που ήταν γνώριμες στον τόπο³¹⁹. Οι δύο αυτές θεωρίες και μία τρίτη, που θεωρεί τους μανιάτικους πύργους επίδραση των πύργων των γειτόνων Μπαρδουνιωτών Τουρκαλβανών, αποτελούν τις τρεις επικρατέστερες θεωρίες για την προέλευση των πύργων της Μάνης³²⁰.

Οι Μανιάτες έκτιζαν τους πύργους τους εντός οικισμών ή στις παρυφές τους, αλλά και σε επίκαιρα και δεσπόζοντα σημεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πύργοι ήταν ενωμένοι με διπλανή διώροφη κατοικία ή εντάσσονταν σε πιο σύνθετο τειχισμένο φρουριακό συγκρότημα, στο πλαίσιο ομάδων οχυρών οικιών, οι οποίες διατάσσονται γύρω από έναν πολεμόπυργο ή από μία πυργοκατοικία³²¹. Στη Μέσα (νότια ή λακωνική) Μάνη οι πύργοι είχαν καθαρά πολεμικό χαρακτήρα (εικ. 27), κτιζόνταν απ' όλα τα μέλη του γένους και προστάτευαν όλο το γένος³²², διότι όλα τα σπίτια των μελών κτιζόνταν κάτω από τον πύργο, στη σκιά του³²³. Στην Έξω (βόρεια ή μεσσηνιακή) Μάνη οι περισσότεροι πύργοι ήταν κάπως διαφορετικοί, κατοικήσιμοι (πυργόσπιτα), ενώ το όλο συγκρότημα της εγκατάστασης του αρχηγού-καπετάνιου περικλειόταν από ισχυρό τείχος με πολεμίστρες ή ντουφεκότρυπες. Στην αυλή έμπαινε κανείς συνήθως από πύλη καλά προστατευμένη, με ντουφεκότρυπες να τη σημαδεύουν. Κυρίαρχο όμως στοιχείο παρέμενε ο πολεμικός πύργος ή η πυργοκατοικία, που δέσποζε πάνω από τα άλλα κτίσματα και που αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο³²⁴ (εικ. 28), κάτι ανάλογο με τα *donjons* της μεσαιωνικής Δύσης και του λατινοκρατούμενου Αιγαίου. Στον όροφο κατοικούσε περιστασιακά ή μόνιμα η οικογένεια, ενώ στο ισόγειο υπήρχαν και ειδικοί χώροι κατοίκησης για το μισθωτό σώμα των στρατιωτών (λουφετζήδες), που αποτελούσε την προσωπική φρουρά του καπετάνιου, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την υπαρξη εκεί μεγαλύτερων και πιο άνετων χώρων σε σύγκριση με τη νότια

319. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Έπίδραση, σ. 39· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 377, 380-385.

320. ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Συμβολή στη μελέτη της οχυρωμένης μανιάτικης κατοικίας. Δύο πύργοι κι ένα πυργόσπιτο στην Καρδαμύλη της Μεσσηνιακής Μάνης, *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων* 1 (1984) 235-260, εδώ σ. 250 (στο εξής: ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Συμβολή).

321. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 98· ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 130-131· ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 154.

322. ΜΠΟΥΖΑ, Άμυνα, σ. 146.

323. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 134.

324. ΜΠΟΥΖΑ, Πύργοι, σ. 158-159.

Μάνη. Οι ευρύχωροι αυτοί πύργοι ή πυργοκατοικίες, διέθεταν στοιχειώδεις ανέσεις για την καθημερινή διαβίωση (π.χ. κτιστά ντουλάπια στους τοίχους, σχετικά μεγάλα παράθυρα στους ορόφους κ.ά.), διατηρώντας όμως παράλληλα και τα οχυρωματικά τους χαρακτηριστικά³²⁵.

Σε κάποιες περιπτώσεις τα συγκροτήματα αυτά διέθεταν συχνά και υπαλληλικό προσωπικό και γραμματεία, την καντζελλαρία, ως διοικητικά κέντρα των τοπικών περιφερειών. Ελάμβαναν χώρα και συσσίτια για τους φτωχούς, τους ξένους και τους εργάτες που εργάζονταν στα κτήματα της *καπετανίας*. Τα οχυρά αυτά συγκροτήματα γνώρισαν άνθιση μετά το 1780, όταν η Μάνη έγινε ημιαυτόνομη ηγεμονία³²⁶.

Οι οχυρώσεις στους μανιάτικους πύργους του βορρά περικλείονταν συνήθως και από άλλους πύργους, που ανήκαν σε συμμαχικά ή υποτελή στον καπετάνιο γένη³²⁷. Κάθε γένος περιλάμβανε συνήθως 200-500 άτομα (τα ισχυρότερα) ή 50-60 τα ασθενέστερα³²⁸. Καθώς αυξάνονταν τα μέλη των γενών, δημιουργούνταν σταδιακά στον πέριξ χώρο μαχαλάδες, συνοικίες όπου κατοικούσαν οι κλάδοι τους, οι γενιές, μικρότερες συγγενικές ομάδες που προέρχονταν από την αύξηση των μελών τους, όπου μπορούσε να κτιστεί και νέος πύργος³²⁹. Ορισμένες όμως φορές τα μέλη του κλάδου του γένους εγκαθίσταντο σε άλλη τοποθεσία, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη απόσταση από τον προγονικό οικισμό, κτίζοντας πύργο και ιδρύοντας έτσι έναν νέο μικροσυνοικισμό, το *ξεμόνι*³³⁰.

Υπάρχουν επίσης πολλές περιπτώσεις μεμονωμένων πύργων, κτισμένων σε περίοπτα σημεία, συμπεριλαμβανομένων κάποιων στρογγυλών πύργων, που ήταν είτε συλλογικοί πύργοι γενιών είτε ντάπιες οχυρών είτε παρατηρητήρια (βίγλες ή βάρδιες)³³¹, καθώς και οχυρά κτήρια άλλων χρήσεων (π.χ. τελωνεία). Άλλοι πύργοι προοριζόνταν για καταφύγια, πολεμικά οχυρά και προπύργια μαχαλάδων, οικισμών, οχυρωμάτων, μοναστηριών, νερομύλων κ.ά.³³². Δεν φαίνεται ωστόσο να λειτούργησε εκεί κάποιο ευρύτερο δίκτυο έγκαιρης προειδοποίησης επερχόμενου πειρατικού κινδύνου, μέσω φρυκτωριών, όπως στα νησιά του Αιγαίου, δεδομένου ότι η Μάνη ήταν μία περιοχί διηρημένη και με έντονο το τοπικιστικό στοιχείο³³³. Βάσει δε της μελέτης των

325. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 135· ΜΠΟΥΖΑ, Πύργοι, σ. 156-157, 159.

326. Ό.π., σ. 160-161.

327. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 135.

328. Ό.π.

329. ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 143· Η ΙΔΙΑ, Άμυνα, σ. 149.

330. ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 148-151· ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 144, 154· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 228.

331. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 65, 168, 190-191.

332. Ό.π., σ. 65.

333. Ό.π., σ. 190-191.

οικοδομημάτων των Μανιατών γενικότερα, σχηματίζεται η εικόνα μίας κλειστής κοινωνίας, τόσο ως προς τον «έξω κόσμο» όσο και ως προς τα επιμέρους τμήματά της, όπου διακρίνεται η επιθυμία, η προσπάθεια ή η αποφυγή της επικοινωνίας³³⁴.

Η Νάξος και η Μάνη αποτελούν λοιπόν δύο αρκετά διαφορετικές περιπτώσεις, μονολότι δεν λείπουν και οι μεταξύ τους ομοιότητες. Κατ' αρχάς στη Νάξο οι ιδιοκτήτες των πύργων, όπως άλλωστε συνέβαινε και την Εύβοια και την Κρήτη, ήταν ως επί το πλείστον ισχυροί γαιοκτήμονες δυτικής καταγωγής, μέλη της τοπικής ελίτ, των οποίων οι πρόγονοι είχαν κατακτήσει το Αιγαίο μετά την Τέταρτη Σταυροφορία (1204), κάτι που δεν ισχύει στην περίπτωση της Μάνης. Εδώ οι νομείς των πύργων είναι ντόπιοι Έλληνες, επικεφαλής γενών, οι *καπετάνιοι*, οι οποίοι διαφέντευαν μεγάλες αλλά όχι ιδιαίτερα γόνιμες εδαφικές περιφέρειες, τις *καπετανίες*³³⁵. Στους πύργους αυτούς κατέφευγαν σε περίπτωση κινδύνου όλοι οι ανήκοντες στο γένος³³⁶. Οι πύργοι της Μάνης ανήκαν σε όλα τα μέλη του γένους, που είχαν κοινά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Υπήρχε δηλαδή στην πραγματικότητα συλλογική και όχι ατομική ιδιοκτησία των μανιάτικων πύργων³³⁷.

Μία άλλη σημαντική διαφορά με τους πύργους της Νάξου είναι ότι στη Μάνη οι πύργοι φαίνεται ότι είχαν μεγαλύτερη αμυντική ικανότητα, δεδομένου ότι αφενός τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά ήταν περισσότερο οχυρωματικά σε σύγκριση με εκείνα των πύργων της Νάξου και αφετέρου ήταν ενταγμένοι στο πλαίσιο ευρύτερων αμυντικών οχυρώσεων. Επίσης οι τοποθεσίες στις οποίες κτιζόνταν οι μανιάτικοι πύργοι, ήταν πολλές φορές διαφορετικές σε σύγκριση με εκείνες που κτιζόνταν οι πύργοι της Νάξου. Πολύ σπάνια μπορεί να δει κανείς στη Νάξο πύργο κτισμένο στην κορυφή υψώματος, κάτι αρκετά σύνηθες για τη Μάνη. Οι πύργοι της Νάξου ήταν κυρίως αγροτικοί, κτισμένοι κατά κανόνα στην ενδοχώρα, μακριά από τη θάλασσα, κοντά σε πηγές και σε εύφορες και καλλιεργήσιμες περιοχές, με σκοπό την εκ του σύνεγγυς επιστάσια των κτημάτων των γαιοκτημόνων.

334. Ό.π., σ. 173· ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΙΟΣΗ, Το πολιτισμικό φαινόμενο της Μάνης και η ηθική του διάσταση: η περίπτωση της Καστάνιας, σεμιναριακή εργασία (επιβλέπουσα Ι. Σπηλιοπούλου) στο μάθημα επιλογής «ΗΘΕ05-Ηθική και Πολιτισμός» του «ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ», που οργανώνουν τα Τμήματα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στην Καλαμάτα, με τίτλο «Ηθική Φιλοσοφία».

335. ΜΠΟΥΖΑ, Πύργοι, σ. 156.

336. ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 152.

337. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γέννη, σ. 134· ΜΠΟΥΖΑ, Μορφή, σ. 146.

Αντίθετα οι πύργοι της Μάνης είχαν έναν πιο σαφή αμυντικό προσανατολισμό. Η ανέγερσή τους σε τοποθεσίες επικλινείς και φύσει οχυρές, αφενός ισχυροποιούσε τη θέση των αμυνομένων και αφετέρου τους διευκόλυνε στον γρηγορότερο εντοπισμό πιθανών εχθρικών κινήσεων.

Επίσης η διαφορά του τρόπου ζωής των κατοικούντων στους πύργους της Μάνης και της Νάξου αντανakλάται στα ίδια τα οικοδομήματα. Ο τραχύς χαρακτήρας της μανιάτικης ζωής ήταν μάλλον ασύμβατος με τον μάλλον πολυτελή χαρακτήρα των πυργοειδών επαύλεων των Δυτικών γαιοκτημόνων της Νάξου και με τον πρόσφορο για αναψυχή ειδυλλιακό κατά κανόνα περιβάλλοντα χώρο τους. Οι πύργοι της Μάνης είχαν έναν πιο λιτό και επιβλητικό χαρακτήρα, συμβατό με την ψυχροσύνθεση και τον λακωνικό-πολεμικό τρόπο ζωής των Μανιατών, παρόμοιο με εκείνο των κατοικιών των επίσης πολεμικά δραστηρίων και ημιαυτόνομων Σουλιωτών³³⁸.

Ωστόσο το φαινόμενο της ύπαρξης πολυάριθμων πυργοειδών κατοικιών τόσο στη Μάνη όσο και στη Νάξο αποτελεί ένα γεγονός, που εξ ορισμού συνδέει τις δύο περιπτώσεις. Η αιτία του θα πρέπει προφανώς να αναζητηθεί στις αντίστοιχες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στις δύο περιοχές. Τόσο στη Μάνη όσο και στη Νάξο η οθωμανική κυριαρχία ήταν πρακτικά σκισμής και η μουσουλμανική παρουσία ανύπαρκτη ή σχεδόν ανύπαρκτη. Στη δυσπρόσιτη και άγονη Μάνη οι ντόπιοι κάτοικοι

338. Ανάλογο φαινόμενο με αυτό της Μάνης, αν και μικρότερης κλίμακας, παρατηρείται και στο Σούλι (18ος-αρχές 19ου αιώνα). Στο ορεινό και δυσπρόσιτο αυτό μέρος της Ηπείρου, όπου κατοικούσαν οι Σουλιώτες, επίσης πολεμικός λαός, εντοπίζονται τα ερείπια οχυρωμένων κατοικιών πολεμάρχων. Τα σουλιώτικα αρχοντικά σπίτια ήταν συνήθως διώροφα. Στον κάτω όροφο αποθηκεύονταν οι προμήθειες και τα εργαλεία και γίνονταν διάφορες βαριές οικιακές εργασίες. Στον πάνω όροφο υπήρχαν τα καταλύματα της οικογένειας. Ο κάτω όροφος δεν είχε παράθυρα, ώστε να μην είναι εύκολη η πρόσβαση και ο εμπρησμός του. Συνήθως, μόνο θυρίδες ελαφρών όπλων υπήρχαν για την άμυνα του σπιτιού στον κάτω όροφο, οι οποίες εκτελούσαν και χρέη φωταγωγών-αεραγωγών. Στον επάνω όροφο υπήρχαν μικρά τοξωτά παράθυρα. Η μεγαλύτερη αίθουσα ή το καθιστικό του σπιτιού διέθετε συνήθως δύο όμοια παράθυρα στην εξωτερική πλευρά της, με το μεγαλύτερο πλάτος. Οι δύο όροφοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με εσωτερική συνθήκη σκάλα. Πολλές φορές υπήρχε και εξωτερική επικοινωνία μεταξύ των δύο ορόφων με λιθόκτιστη σκάλα. Μετά την έξωση των Σουλιωτών από τον τόπο τους, τον Δεκέμβριο του 1803, τα αρχοντικά αυτά εγκαταλείφθηκαν οριστικά, αν εξαιρέσει κανείς ένα σύντομο διάστημα (1820-1822), κατά το οποίο οι εκτοπισμένοι ιδιοκτήτες τους ξαναβρέθηκαν προσωρινά στο Σούλι σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών: βλ. Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα της Ηπείρου. Ρινιάσα, Πάργα, Αγιά, Σούλι-Κιάφα, Αθήνα 1997, σ. 78-84, 168. Σύμφωνα πάντως με ορισμένους, η ηπειρώτικη αρχιτεκτονική πύργων ή ενδεχομένως και η αλβανική να επηρέασε εκείνη της Πελοποννήσου: βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 377-380. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 11.

της πλήρωαν φόρο υποτελείας και απαλλάσσονταν από την επώδυνη για άλλες περιοχές οθωμανική παρουσία.

Κάτι ανάλογο ισχύει και στην περίπτωση της Νάξου, όπου η δυτική ελίτ κατόρθωσε να διατηρήσει σημαντικό μερίδιο των προνομίων των παρελθόντων αιώνων, μη ευρισκόμενη ουσιαστικά υπό άμεση οθωμανική εξουσία, πληρώνοντας μόνον ετήσιο φόρο στον σουλτάνο. Οι συνθήκες λοιπόν αυτονομίησης ελλείψει κάποιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας, φαίνεται ότι ευνόησε τον κατακερματισμό της υπαίθρου των δύο περιοχών σε γαιοκτησίες ελεγχόμενες από ισχυρές οικογένειες, οι οποίες για λόγους πρακτικούς (κυρίως ασφαλείας και οικονομίας), αλλά ίσως και για λόγους γοήτρου, οδηγήθηκαν στην κατασκευή οχυρών κατοικιών, αναλαμβάνοντας οι ίδιες την προστασία της ζωής και της περιουσία τους από επίδοξους επιβουλείς.

Με την ίδρυση όμως του Ελληνικού Κράτους και την επιβολή της συγκεντρωτικής εξουσίας του σε ολόκληρη την επικράτεια του νεοσύστατου βασιλείου, εξέλιπαν πλέον οι συνθήκες αυτονομίας που ευνόησαν την ανάπτυξη αυτού του φαινομένου, γεγονός που μοιραία οδήγησε στην έκλειψή του. Οι στρατιωτικές επεμβάσεις των Βαυαρών στη Μάνη με σκοπό την επιβολή της νέας, θεσμοθετημένης κρατικής εξουσίας και η θέσπιση μέτρων από το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος για τον περιορισμό της ανεγέρσεως νέων πύργων, υπήρξαν ενέργειες που αποτέλεσαν την αρχή του τέλους για την οχυρωματική μανιάτικη αρχιτεκτονική³³⁹. Οι Μανιάτες όμως, ιδίως εκείνοι του πιο συντηρητικού λακωνικού νότου, εξακολούθουσαν να κτίζουν «πολεμόπυργους» ύψους 15-20 περίπου μέτρων με τρεις, τέσσερις, πέντε ή και επτά ορόφους μέχρι περίπου το 1880, παρά τις προσπάθειες της ελληνικής πολιτείας για περιστολή των αιματηρών διαμαχών, μέσω της επιχειρούμενης ρύθμισης του τρόπου δόμησης³⁴⁰. Οι νέες ωστόσο πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, που επικράτησαν στη δύση του 19ου αιώνα, θα καταφέρουν καίριο πλήγμα στον παραδοσιακό τρόπο ζωής των Μανιατών, κάτι που θα έχει ως αντίκτυπο την εγκατάλειψη των πολεμικού χαρακτήρα των παραδοσιακών πυργοειδών κατοικιών. Τότε θα κατασταλούν πλέον οι εμφύλιες τοπικές εχθροπραξίες και θα εξαλειφθούν η ληστεία και η πειρατεία, ενώ σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού θα μεταναστεύσει προς τα αστικά κέντρα, κάτι που θα έχει ως συνέπεια -σε συνδυασμό και με τον περιορισμό της τοπικής αυτονομίας- την χαλάρωση της συνοχής της γενιάς και τη μεταβολή της παραδοσιακής - πατριαρχικής

339. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 277-278· ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη, σ. 61· ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Πύργοι, σ. 16-17· ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Οχυρωμένο συγκρότημα, σ. 169-170.

340. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Συμβολή, σ. 238, 244, 250· ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 76, 80, 150.

κοινωνικής ιεράρχησης³⁴¹. Οι πυργοειδείς αυτές κατοικίες και γενικότερα οι πύργοι της περιοχής που είχαν ως σκοπό την προστασία των μελών ισχυρών τοπικών οικογενειών σε εποχές ανασφάλειας και αναρχίας, καθώς και την προάσπιση ή και επέκταση του ζωτικού τους χώρου³⁴², δεν είχαν πλέον θέση στο πλαίσιο μίας νεωτερικής, οργανωμένης και ευνομούμενης πολιτείας.

Οι πύργοι της υπόλοιπης Πελοποννήσου

Η παλαιότερη μνεία για την ύπαρξη οχυρωμένης επαύλεως με αγροτικό χαρακτήρα στην Πελοπόννησο προέρχεται από τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όπου επικρατούσαν παρόμοιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες με την Αττικοβοιωτία και την Εύβοια. Στα Κρέσταινα Ηλείας (Cristena ή Christiania) πληροφορούμαστε ότι το 1354 ανακαινίστηκε πύργος, που ανήκε στον Φλωρεντινό άρχοντα Nicolò Acciaiuoli. Ο πύργος αυτός, που είχε αγροτικό χαρακτήρα, κτισμένος στο μέσον κάποιου φέουδου, λειτουργούσε συνάμα ως έπαυλη. Λέγεται ότι ο πύργος διέθετε επίχρυση στέγη και ανεξάρτητα διαμερίσματα και ασφαλώς θα προσέφερε πολλές ανέσεις στους ιδιοκτήτες του³⁴³. Διέθετε επίσης αμυντικούς μηχανισμούς, όπως ανεμόσκαλα, καθώς και βοηθητικούς χώρους, όπως φούρνο και λιοτρίβι. Ο πύργος στα Κρέσταινα, όπως και πολλοί άλλοι φράγκικοι πύργοι στον ελληνικό χώρο, θεωρείται ότι αποτελεί προϊόν προσιμείξεως δυτικών και εγχώριων βυζαντινών πολιτισμικών στοιχείων.

Ωστόσο διασώζονται στην Πελοπόννησο και δείγματα υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής πυργοειδών κατοικιών. Εκτός π.χ. από τις μεσαιωνικές οικίες που βρίσκονται μέσα στο Κάστρο του Μυστρά, εντοπίζεται και βυζαντινό πυργόσπιτο στην Αρκαδία, στη βόρεια απότομη πλαγιά λόφου, όπου κτίστηκε το φραγκικό κάστρο της Καρύταινας, επάνω σε βυζαντινά ερείπια. Πρόκειται για τυπική βυζαντινή κατοικία, με μορφή πύργου τετράγωνης κατόψεως (εικ. 29). Η είσοδος στο κτίσμα γινόταν από την πίσω πλευρά, μέσω λίγων σκαλοπατιών και ενός προθαλάμου. Ο κύριος χώρος ήταν μία μικρή αίθουσα 25 τετραγωνικών μέτρων, κάτω από την οποία υπήρχε και υπόγειος χώρος, που ήταν επιχρισμένος με υδραυλική κονία (κεραμοκονία, κουρασάνι) και χρησίμευε ως δεξαμενή υδάτων (στέρνα). Το κτίσμα διέθετε πιθανότατα και κάποια καταχύστρα για την ενίσχυση της αμυντικής του ικανότητας. Βάσει των μορφολογικών του χαρακτηριστικών (π.χ. ομοιότητα

341. ΚΑΤΕΡΙΝΗ, ό.π. (υποσημ. 297), σ. 76.

342. ΣΑΪΤΑΣ, ό.π. (υποσημ. 299), σ. 190.

343. LOCK, Φράγκοι, σ. 398.

με αρχοντικά του Μυστρά, διακοσμητικές μορφές των ορθογωνικών ταβλίων με οριζόντιες επάλληλες τεθλασμένες σειρές), η ανέγερσή του τοποθετείται στα μέσα του 15ου αιώνα, δηλαδή λίγο πριν την κατάλυση του Δεσποτάτου του Μυστρά από τους Οθωμανούς Τούρκους (1460). Το γεγονός της ομοιότητάς του με πύργους-φρουκτωρίες του βορειοελλαδικού χώρου, καθώς και με εκείνη των αρχοντικών οικιών του Μυστρά, θα μπορούσε να συμβάλει στη διερεύνηση της καταγωγής των μεταγενεστέρων πύργων της Μάνης, καθώς και γενικότερα της προέλευσης των πυργοειδών κατοικιών της υπαίθρου και των αστικών αρχοντικών στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο³⁴⁴. Υστεροβυζαντινός πύργος θεωρείται και ο πύργος-κατοικία που εντοπίζεται στην Πετρίνα Λακωνίας (Μπαρδούνια), κοντά στο Γύθειο και λίγο έξω από τα γεωγραφικά όρια της Μάνης, γνωστός και ως «οικία Κουτούπη», στον οποίον αναφέρεται ο Ιωάννης Ευγενικός, κληρικός και αδελφός του ανθενωτικού επισκόπου Μάρκου Ευγενικού (αρχές 15ου αι.)³⁴⁵.

Εν συνεχεία, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας (1460-1821), αλλά και κατά το σύντομο σχετικά διάλειμμα της βενετικής κυριαρχίας (1685-1715), ανεγέρθηκαν στην εκτός Μάνης Πελοπόννησο πολυάριθμες οχυρωμένες κατοικίες (πυργόσπιτα) άνω των 200 στον αριθμό³⁴⁶, τα οποία ανήκαν σε Τούρκους αξιωματούχους³⁴⁷, σε Έλληνες προκρίτους³⁴⁸ και σπανιότερα σε Έλληνες «κλέφτες»³⁴⁹. Κάποιοι πύργοι της Πελοποννήσου υποστηρίζεται ότι έχουν δεχθεί αρχιτεκτονικές επιδράσεις από την κεντρική

344. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ο πύργος της Καρύταινας, στο: *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, S. ČURČIĆ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 214-215· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 21, 152.

345. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 342-346· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 169.

346. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 364.

347. Οι μουσουλμάνοι της Πελοποννήσου, Τούρκοι και Αλβανοί, αν και αποτελούσαν αθροιστικά λιγότερο από το 15% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής, κατείχαν τα 2/3 της γης και κατά κανόνα τα πιο εύφορα τμήματά της. Οι πυργοειδείς κατοικίες των Οθωμανών της Πελοποννήσου ήταν είτε μόνιμες είτε εξοχικές, όπου οι ιδιοκτήτες τους πήγαιναν εκεί να μείνουν όχι μόνο το καλοκαίρι, αλλά και σε ορισμένες εποχές του έτους που γινόταν η συγκομιδή, ανάλογα με το είδος της καλλιέργειας. Αυτό τουλάχιστον ίσχυε για τους πύργους εκείνους που όφειλαν την ύπαρξή τους σε κάποια γαιοπρόσοδο: βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 365-366. Παρατηρείται λοιπόν εδώ ένα φαινόμενο ανάλογο με εκείνο της Νάξου, καθώς και με εκείνο άλλων νησιών του Αιγαίου, στα οποία υπήρχαν επίσης πυργοειδείς επαύλεις αγροτικού χαρακτήρα, που ανήκαν κατά κύριο λόγο στους απογόνους των Δυτικών κατακτητών.

348. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 372-373.

349. Ο.π., σ. 373.

και βόρεια Ελλάδα (π.χ. Ήπειρος, Μακεδονία), λόγω μετακινήσεων πληθυσμών από βορειότερα³⁵⁰. Μεγάλος αριθμός πάντως αυτού του είδους των κτισμάτων ανήκε σε Τουρκαλβανούς (Αλβανούς μουσουλμάνους), οι οποίοι υπήρξαν αρωγοί της οθωμανικής διοικήσεως και είχαν εγκατασταθεί στον Μοριά (ιδίως στα Μπαρδούνια και στον Λάλα), κυρίως μετά το 1715, έτος κατά το οποίο έληξε η τριακονταετής βενετική κυριαρχία στην περιοχή³⁵¹. Το φαινόμενο της ανέγερσης οχυρωμένων αρχοντικών κατοικιών θα συνεχιστεί μέχρι και τον 19ο αιώνα, έως την Ελληνική Επανάσταση και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, όταν θα εκλείψουν πλέον οι λόγοι για τους οποίους είχαν αυτές ανεγερθεί³⁵².

Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώθηκε, στον νότιο κυρίως ελλαδικό χώρο, ηπειρωτικό και νησιωτικό, εντοπίζεται σημαντικός αριθμός διαφόρων τύπων πύργων και πυργοειδών επαύλεων, που χρονολογούνται ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα έως και τα τέλη του 19ου αιώνα. Ως προς την προέλευσή τους, αυτή ποικίλλει αναλόγως της γεωγραφικής περιοχής. Στον νότιο ελλαδικό νησιωτικό χώρο (π.χ. Εύβοια, Κυκλάδες, Κρήτη), οι πύργοι θεωρείται ότι έχουν δυτική προέλευση, χωρίς ωστόσο να στερούνται και στοιχείων της εγχώριας παράδοσης, ενώ κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους πύργους των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου (Χίος, Μυτιλήνη), όπου κάποια ανατολίζοντα στοιχεία είναι πιο εμφανή. Αντιθέτως, τα δυτικά στοιχεία σπανίζουν στους νεώτερους πύργους του νότιου ελλαδικού χώρου και ιδίως της Μάνης, που θεωρείται ότι αποτελούν κατά βάση συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης, έχοντας όμως πιθανόν δεχθεί και κάποιες ιταλικές ή και αλβανικές επιδράσεις.

Κύριο πάντως χαρακτηριστικό όλων των παραπάνω κτισμάτων είναι ο οχυρωματικός τους προσανατολισμός και η ύπαρξη αμυντικών μέσων, ικανών να αποτρέψουν ή και να αποκρούσουν μίας μέτριας κατά κανόνα ισχύος επίθεση και εισβολή, στοιχεία που συνδυάζονται με την ύπαρξη λίγων ή και περισσότερων ανέσεων, με σκοπό την εξυπηρέτηση των αναγκών κατοίκησης, εποχιακής ή μόνιμης. Ιδιοκτήτες τους ήταν: α) Δυτικοί γαιοκτήμονες, φεουδάρχες και αξιωματούχοι, σε περιοχές υπό λατινική κυριαρχία ή απλώς με έντονη και ισχυρή λατινική παρουσία (π.χ. Εύβοια, Νάξος, Κρήτη,

350. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 11.

351. Ό.π., σ. 12, 23.

352. Ό.π., σ. 12.

14ος-19ος αι.), β) Έλληνες αστοί (έμποροι, βιοτέχνες), οι οποίοι ήταν παράλληλα και γαιοκτήμονες (π.χ. Χίος, Μυτιλήνη, κυρίως 17ος-19ος αι.), γ) Οθωμανοί αξιωματούχοι και γαιοκτήμονες, τουρκικής ή αλβανικής καταγωγής, στην Πελοπόννησο και γενικότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα, (κυρίως 18ος αι.) και δ) Έλληνες με πολεμικά ήθη, υπό καθεστώς *de facto* ή *de jure* ημιαντονομίας, οι οποίοι ζούσαν σε δυσπρόσιτες περιοχές, μακριά από την άμεση κυριαρχία των Οθωμανών (π.χ. Μάνη, Σούλι, κυρίως 18ος-αρχές 19ου αι.). Επιπλέον υπήρχαν και κάποιες πυργοειδείς κατοικίες, οι οποίες ανήκαν σε Έλληνες τοπικούς άρχοντες, και που συνυπήρχαν με εκείνες των Δυτικών ή των Οθωμανών κατακτητών (π.χ. Νάξος, Πελοπόννησος κ.ά.).

Οι παραπάνω πύργοι-κατοικίες ανεγέρθηκαν με σκοπό να επιτελέσουν πολλαπλές λειτουργίες, καλύπτοντας ταυτόχρονα διαφορετικές μεταξύ τους ανάγκες: α) της ασφάλειας των ιδιοκτητών τους από τις συχνές πειρατικές επιδρομές ή από ενδεχόμενες τοπικές εξεγέρσεις χωρικών (στην περίπτωση της Μάνης από επιθέσεις αντιπάλων οικογενειών), β) της εποπτείας της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, του συντονισμού της παραγωγικής διαδικασίας, της αποθήκευσης και επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων, γ) του παραθερισμού και της αναψυχής των μελών της οικογένειας του «πυργοδεσπότη» και δ) της κοινωνικής τους προβολής. Η ανέγερση των επιβλητικών και πολυδάπανων αυτών κτισμάτων προσέδιδε ασφαλώς αίγλη και κοινωνικό κύρος στους ιδιοκτήτες τους, αφού αποτελούσε αντανάκλαση της κοινωνικής ισχύος και της οικονομικής τους ευρωστίας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η περιστασιακή χρήση ορισμένων διακοσμητικών στοιχείων (π.χ. ψευδοεπάλξεις, οικόσημα ή και άλλες ανάγλυφες παραστάσεις), π.χ. στην Νάξο.

Το σχήμα αυτό θεωρείται ότι βρήκε εφαρμογή σε περιοχές με βαθιές φεουδαλικές ρίζες, λόγω παρελθούσης ισχυρής δυτικής παρουσίας, όπως στη Νάξο και την Κρήτη της εποχής της Αναγέννησης, καθώς και στην — σε μεγάλο βαθμό «αστικοποιημένη» — Χίο, την Άνδρο και δευτερευόντως τη Μυτιλήνη. Κάτι παρόμοιο φαίνεται ότι ίσχυσε και στις περιπτώσεις των πύργων των Οθωμανών γαιοκτημόνων και γενικότερα των μουσουλμάνων ισχυρών ανδρών της Πελοποννήσου. Ωστόσο, η περίπτωση της Μάνης είναι αρκετά διαφορετική, δεδομένων των εκεί διαφορετικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Οι Μανιάτες ενδιαφέρονταν κυρίως για την αμυντική τους εξασφάλιση έναντι πιθανών επιθετικών ενεργειών αντιπάλων οικογενειών και όχι τόσο για την ικανοποίηση ιδιαίτερων ανέσεων για τη διαβίωσή τους. Επίσης, ο περιβάλλον χώρος του μανιάτικου πύργου δεν είναι κατά κανόνα μία εύφορη και ποτιστική καλλιεργήσιμη περιοχή, όπως τα «φέουδα» των δυτικών κυρίως γαιοκτημόνων των νησιών του Αιγαίου, αλλά τόπος άγονος και πετρώδης, που αποτελεί ωστόσο τον «ζωτικό χώρο»

των κατοίκων του πύργου και του ευρύτερου γένους τους.

Πυργοειδείς κατοικίες υπήρχαν πάντως στον ελλαδικό χώρο και πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Ωστόσο μάς σώζονται ελάχιστα δείγματα του τύπου του πυργόσπιτου της υστεροβυζαντινής περιόδου (π.χ. Καρύταινα Αρκαδίας, Πετρίνα Λακωνίας, Πύθιο Έβρου)³⁵³, ενώ πιθανολογείται ότι υπήρχαν και πυργοειδείς αρχοντικές οικίες και στην Κωνσταντινούπολη (π.χ. η οικία του μεγάλου δουκός Λουκά Νοταρά)³⁵⁴. Οι παραπάνω πυργοειδείς κατοικίες της βυζαντινής υπαίθρου, ιδίως εκείνη του Πυθίου, ίσως να επιτελούσαν παρόμοιες λειτουργίες με εκείνες των πυργοειδών επαύλεων των δυτικών δυναστών των νησιών του Αιγαίου. Η εποχή εκείνη φαίνεται ότι ήταν ευνοϊκή από πολιτικο-κοινωνική άποψη για την ανέγερση τέτοιου είδους κτισμάτων, δεδομένου ότι εξέλιπε πλέον το ισχυρό – συγκεντρωτικό βυζαντινό κράτος των παρελθόντων αιώνων και η άμεση αυτοκρατορική εξουσία και εποπτεία, λόγω των φυγόκεντρων τάσεων που είχαν εκδηλωθεί στη Ρωμανία³⁵⁵, φαινόμενο που μάς θυμίζει έως έναν βαθμό την πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα της φεουδαλικής Δύσης. Ωστόσο, τα σωζόμενα σήμερα υλικά κατάλοιπα είναι λίγα, ώστε να είμαστε σε θέση να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με την ταυτότητα των υστεροβυζαντινών αυτών πύργων και κυρίως για να αποσαφηνίσουμε αν οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες δημιουργίας τους αποτελούν προϊόντα δυτικών επιδράσεων μετά την Δ΄ Σταυροφορία ή αν οφείλονται σε μία εσωτερική και αυτόνομη εξελικτική πορεία, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι η ανέγερση πυργοειδών κατοικιών αγροτικού χαρακτήρα, τόσο στα νησιά του Αιγαίου όσο και στον νότιο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και ιδίως στη Μάνη, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (14ος-19ος αι.), προϋποθέτει κατά κανόνα την ύπαρξη τριών βασικών παραμέτρων: α) συνθήκες ανασφάλειας είτε λόγω εσωτερικών είτε λόγω εξωτερικών κινδύνων, β) καθεστώς μίας σχετικής αυτονομίας, έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας ή απροθυμία της κεντρικής διοίκησης για άμεση εποπτεία επί των

353. Στο Πύθιο, κοντά στο Διδυμότειχο Έβρου, σώζεται τριώροφη οχυρωμένη κατοικία με εμφανείς δυτικές επιδράσεις, η οποία αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου οχυρωμένου αμυντικού συγκροτήματος (εικ. 30). Ανήκε στον διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό (1331-1341), ο οποίος βρισκόταν σε σύγκρουση με τον αυτοκρατορικό οίκο των Παλαιολόγων, κατορθώνοντας όμως τελικά να γίνει αυτοκράτορας (1347-1354): βλ. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Τα βυζαντινά κάστρα στη Μακεδονία και τη Θράκη, *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994) 6-12, εδώ σ. 9, 11.

354. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 383· ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι, σ. 11.

355. Αναφορικά με τις φυγόκεντρες τάσεις και τα αυτονομιστικά κινήματα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Α. ΣΑΒΒΙΑΝΗΣ, Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αιώνα, Αθήνα 1995, σ. 27-52, 60-62, 67-71.

τοπικών ζητημάτων, γ) ύπαρξη κοινωνίας με σαφείς και αυστηρές ιεραρχικές δομές, στην οποία λειτουργεί ένα εμφανές δίπολο εξουσιαζόντων – εξουσιαζομένων, συνήθως γαιοκτημόνων και χωρικών³⁵⁶.

Το Ελληνικό Κράτος με την ίδρυσή του ήλθε να εξαλείψει τις παραπάνω προϋποθέσεις ανέγερσης πυργοειδών – οχυρωμένων κατοικιών, κάτι που οδήγησε στην παρακμή και τελικά στην παύση του φαινομένου αυτού. Έκτοτε η Πολιτεία θα αναλάβει η ίδια τη διασφάλιση της ζωής και της περιουσίας των πολιτών της, ισχυρών και αδυνάτων, καταπολεμώντας κάθε τέτοιου είδους επιβουλή, εσωτερική ή εξωτερική. Η κεντρική κρατική εξουσία θα καταλύσει με την πάροδο του χρόνου και τις τελευταίες εστίες αυτονομίας, καταλοίπων του οθωμανικού παρελθόντος, ενώ οι συνθήκες ισονομίας και ισοπολιτείας μεταξύ όλων των κατοίκων της νεοσύστατης ελλαδικής επικράτειας θα καταργήσουν στην πράξη τα όποια προνόμια των «πυργοδεσποτών», είτε ελληνικής είτε ξενικής καταγωγής. Εξάλλου, είχε αλλάξει πλέον το κοινωνικο-οικονομικό και μάλιστα το παραγωγικό μοντέλο της εποχής, σε σύγκριση με παλαιότερα, με την ολοένα και μεγαλύτερη «αστικοποίηση» της κοινωνίας, την υποβάθμιση του ρόλου της γαιοκτησίας, την απαγόρευση της οπλοφορίας, την εσωτερική μετανάστευση κ.ά., στο πλαίσιο μίας γενικότερης αλλαγής των πολιτικών και κοινωνικών δομών και των όρων διαβίωσης του ελληνικού λαού. Έτσι λοιπόν μοιραία εξέλιπε το φαινόμενο της ανέγερσης πυργοειδών κατοικιών. Πρακτικές τέτοιου είδους δεν θα είχαν πλέον καμία θέση σε μία νεωτερική κοινωνία, η οποία ζει υπό το καθεστώς μίας ορθολογικά συγκροτημένης και ευνομούμενης πολιτείας.

356. Στη Νάξο, για παράδειγμα, ιδιοκτήτες των πύργων ήταν οι Δυτικοί, κατά κανόνα γαιοκτήμονες, στην υπηρεσία των οποίων βρίσκονταν οι ντόπιοι χωρικοί (βιλλάνοι). Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη θέση των Οθωμανών αξιωματούχων στην Πελοπόννησο αναφορικά με τους εκεί ορθόδοξους χωρικούς. Στη Μάνη η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική: η διάκριση γινόταν ανάμεσα στους ισχυρούς *μεγαλογένητες*, κατόχους πύργων, που είχαν ως επικεφαλής τους *καπετάνιους*, στους ασθενέστερους *αχαμνότερους* και τους πλέον ανίσχυρους *φαμέγιους*, υπηρέτες των πρώτων: βλ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Γένη, σ. 130, 132.

Βραχυγραφίες δημοσιευμάτων και περιοδικών

- ΑΝΑΙΡΟΥΣΗ – ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Κάμπος
 ΑΝΑΙΡΟΥΣΗ, ΦΑΝΗ – ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Λ., Ο Κάμπος της Χίου. Κατοικία και περιβάλλον τον καιρό της ακμής, Αθήνα 1992.
- ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Κάστρα και πύργοι
 ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Ν., Κάστρα και πύργοι της Εύβοιας, Αθήνα 1992.
The Annual of the British School Athens.
- BSA
 ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia
 ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, ΟΛΓΑ, Spolia βενετικής ευγένειας από την περιοχή του Ρεθύμνου, στο: *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*. Πρακτικά Συμποσίου (Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002), ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ (επιμ.), Βενετία 2003, σ. 435-446.
- ΔΕΤΣΗ, Πύργος
 ΔΕΤΣΗ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Πύργος Δελλα-Ρόκκα στο Κουρουνοχώρι, *Απεραθίτικα* 3 (1996) 535-541.
- ΔΧΑΕ
 Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι
 ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., Πύργοι: οι οχυρές κατοικίες της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, στο: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, σ. 277-401.
- ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, Οικισμοί
 ΚΑΛΑΜΑΡΑ, ΠΑΡΗ – ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, Ν. (επιμ.), *Μανιάτικοι οικισμοί* [Δίκτυο Μουσείων Μάνης, 1], Υπουργείο Πολιτισμού/Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων/5η Εφο-ρεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2004.

- ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Μητρόπολις ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Ι., Η Ιερά
Μητρόπολις Παροναξίας
Παροναξίας δια μέσου των
αιώνων, Αθήνα 1991.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Πύργοι ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν., Οί πύργοι της
Νάξου (ἀρχαῖοι, ἐνετικοί, πύργοι-
μοναστήρια) [ανάτυπο από την
εφημερίδα *Ναξιακὸν Μέλλον*],
Ἀθήνα 1980.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Απεύρανθος ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν., Η
Απεύρανθος (Ιστορία - Μνημεία -
Λαογραφία), Αθήνα 1985.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Σαγκρί ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν., Το Σαγκρί
και τα μνημεία του, *Ναξιακά* 8/9
(Μάιος - Αύγουστος 1986) 21-29.
- LOCK, Towers of Euboea LOCK, P., The towers of Euboea:
Lombard or Venetian, agrarian or
strategic, στο: *The Archaeology of
Medieval Greece*, P. LOCK - G. D.
R. SANDERS (επιμ.), Oxford 1996,
σ. 107-126.
- ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, Αιγαίο ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ,
Αιγαίο: Κάστρα και καστέλλια,
Αθήνα 1999.
- MILLER, Φραγκοκρατία MILLER, W., Η Φραγκοκρατία
στην Ελλάδα (1204-1566), μτφρ.
Α. ΦΟΥΡΙΩΤΗΣ, Αθήνα 1997.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πύργοι ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., Πύργοι και
οχυρές κατοικίες στην
Πελοπόννησο, Αθήνα 2008.
- ΣΑΪΤΑΣ, Μάνη ΣΑΪΤΑΣ, Γ., Μάνη, στο: *Ελληνική
Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*,
τ. Ε': *Πελοπόννησος Β' - Στερεά
Ελλάδα*, Εκδοτικός Οίκος
«Μέλισσα», Αθήνα 1992, σ. 43-204.
- ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Άνδρος ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Άνδρος,
στο: *Ελληνική Παραδοσιακή
Αρχιτεκτονική*, τ. Β': *Κυκλάδες*,
Έκδοτικός Οίκος «Μέλισσα»,
Αθήνα 1981, σ. 11-42.

Πηγές εικόνων

- Εικ. 1-9, 11-16, 21:** Φωτογραφίες Α. Κωτσάκη.
Εικ. 10: Γ. Μαργαρίτης, *Ναξιακά* 4/5 (Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1985), σ. 31.
Εικ. 17: <http://odysseaschios.blogspot.com>.
Εικ. 18: <http://pirgithermis.blogspot.com>.
Εικ. 19: <http://www.andros365.gr>.
Εικ. 20: <http://kallistorwntas.blogspot.com>.
Εικ. 22: <http://epirotica.blogspot.com>.
Εικ. 23: <http://www.cretanews.com>.
Εικ. 24: <http://hatzikos.blogspot.com>.
Εικ. 25: <http://www.inside-samos.gr>.
Εικ. 26: <http://www.rental.gr>.
Εικ. 27: <http://www.greekscapes.gr>.
Εικ. 28: <http://www.kalamatacvb.gr>.
Εικ. 29: <http://www.travelpod.com>.
Εικ. 30: <http://koinothrakon.blogspot.com>.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Ε., Τα μανιάτικα γένη, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οικισμοί*, σ. 126-137.
- ΑΝΑΙΡΟΥΣΗ, ΦΑΝΗ - ΜΥΛΩΝΑΔΗΣ, Λ., Ο Κάμπος της Χίου. Κατοικία και περιβάλλον τον καιρό της ακμής, Αθήνα 1992.
- ΑΝΑΣΤΟΣ, Μ., Φιλοσοφία, στο: *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Η': *Βυζαντινός Έλληνισμός - Μεσοβυζαντινοί χρόνοι*, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, σ. 266-273.
- ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., Εισαγωγή, στο: ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΤ'ΑΜΙΚΟ, ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ - ΑΛΜΠΑΝΗ, ΤΖΕΝΗ - ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., *Κάστρων Περίπλους - Castrorum Circumnavigatio*, Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2008, σ. 21-43.
- ΒΑΒΑΤΣΙΟΥΛΑΣ, Ο. - ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΚΙΤΤΑ, Μονή Φωτοδότη στο Δανακό Νάξου, *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων* 3 (1993) 173-194.
- ΒΑΒΑΤΣΙΟΥΛΑΣ, Ο., Το Κάστρο της Χώρας Νάξου. Οικοδομική ιστορία (13ος - 20ος αι.), Αθήνα 2009.
- ΒΑΖΑΙΟΣ, Γ. Μ., Μονή Τιμίου Σταυρού - Πύργος Μπαζαίου. Νάξος, Αθήνα 2002.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. Γ': Τουρκοκρατία 1453-1669, Θεσσαλονίκη 1968.
- ΒΑΞΕΒΑΝΗΣ Ι., Ο πύργος του Γαβρά, στο: «Αμοργός», *Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου*, 2006, http://aegiali.gr/?page_id=362.
- ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, Ν., Κάστρα της Ελληνικής Γης, Αθήνα 1991.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κάστρα και πύργοι της Εύβοιας, Αθήνα 1992.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κάστρα και οχυρώσεις της Αττικής, Αθήνα 1995.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κάστρα της Ηπείρου. Ρινιάσα, Πάργα, Αγιά, Σούλι-Κιάφα, Αθήνα 1997.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οι πύργοι της Μάνης. Φρουροί από πέτρα, Αθήνα 2001.
- ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Ι., Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου* 4 (1951) 1-167.
- ΒΟΝ, Α., Τὰ σύνορα τῶν ἐνετικῶν κτήσεων ἐν Μεσσηνίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου ἕως τοῦ 15ου αἰῶνος, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967) 20-31.
- ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΠΑ, ΕΙΡΗΝΗ, Λέσβος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 59-98.
- ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ, Μεσαιωνικός Πύργος Δάγλα, στο: *Βυζαντινά μνημεία της Αττικής*, ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, ΧΡΥΣΑ (επιμ.), Εθνικό

- Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, <http://www.eie.gr/byzantineattica/view.asp?cgpk=490&xsl=detail&obpk=475&lg=el>.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, ΟΛΓΑ, Spolia βενετικής ευγένειας από την περιοχή του Ρεθύμνου, στο: *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου (Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002)*, ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ΧΡΥΣΑ – ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ΑΣΠΑΣΙΑ (επιμ.), Βενετία 2003, σ. 435-446.
- Η ΙΔΙΑ, Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.
- ΓΡΑΤΣΙΑ, ΕΙΡΗΝΗ, Οι πύργοι της Νάξου, *Corpus* 13 (Φεβρουάριος 2000) σ. 50-55.
- Η ΙΔΙΑ, Οχυρωμένες κατοικίες και οχυρωμένα μοναστήρια 13ου-19ου αιώνα, στο: *Πύργοι της Νάξου* (χάρτης της Νάξου με συνοδευτικό κείμενο), Αθήνα, Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης, 2009.
- ΓΡΗΓΟΡΑΚΗΣ, Π. – ΜΑΚΡΗ, ΕΛΕΝΗ – ΜΙΓΔΑΗ, ΣΟΦΙΑ – ΝΤΕΛΛΑΣ, Γ. – ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΛΙΤΣΑ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ, Κύθηρα, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α': *Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 251-276.
- DE COULANGES, F., Ἡ νήσος Χίος. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα, Ἀθήνα 1977.
- ΔΕΛΛΑ-ΡΟΚΚΑΣ Ι., Ρωσσικὴ πολιτεία στὴν Νάξον, *Ναξιακὸν Ἀρχεῖον* 9 (Σεπτέμβριος 1947) 117-120.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἄγνωστα ἔθιμα τῆς ενετοκρατίας στὴ Νάξο, *Ναξιακά* 8-9 (Μάιος – Αύγουστος 1986) 3-4.
- DENNIS, G., Ἱστορικά προβλήματα που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ τῆς Βενετίας, των κτήσεων που υπάγονταν ἄμεσα σ' αὐτὴν και φεουδαλικών ηγεμονιών στα ελληνικά νησιά, *Φλέα* 11 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2006) 22-35.
- ΔΕΤΣΗ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Το παλάτι των Ιησουϊτών στα Καλαμίτσια, *Απεραθίτικα* 3 (1996) 503-523.
- Η ΙΔΙΑ, Πύργος Δέλλα-Ρόκκα στο Κουρουνοχώρι, *Απεραθίτικα* 3 (1996) 535-541.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., Πύργοι: οι οχυρές κατοικίες τῆς προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου, στο: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, σ. 277-401.
- Διαρκὴς Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικῶν Χώρων και Μνημείων τῆς νήσου Ἄνδρου, ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/988/16682/15-7-1987 - ΦΕΚ 428/Β/13-8-1987, http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=4803&v17=.
- Διαρκὴς Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικῶν Χώρων και Μνημείων τῆς νήσου Νάξου, ΥΑ ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ27/63118/1414/9-11-1982 - ΦΕΚ

- 3/B/11-1-1983, http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=16006&v17=.
- ΔΩΡΗ, ΕΛΕΝΗ - ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Π. - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Μ., Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου, *Ανδριακά Χρονικά* 34 (2003) 1-230.
- EBERHARD, HANNALENE, Βυζαντινά Κάστρα στις Κυκλάδες. Ο ρόλος και η σημασία τους, <http://www.ios.gr/byzantine.htm>.
- ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ, Τα βυζαντινά κάστρα στη Μακεδονία και τη Θράκη, *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994) 6-12.
- ΖΑΓΟΡΗΣΙΟΥ, ΜΑΡΙΑ - ΓΙΑΝΝΟΥΛΕΛΛΗΣ, Γ., Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Λέσβου, Αθήνα 1995.
- ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Π., Γράμματα τών τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565), ἐν Ἑρμουπόλει 1924.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Φεουδαλική πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ, ἐν Ἑρμουπόλει 1925.
- ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ-ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ, ΠΟΠΗ, Κάστρο Γρηγοράκηδων εἰς Ἄγερανὸ Μάνης, Ἀθήνα 1974.
- ΚΑΛΑΜΑΡΑ, ΠΑΡΗ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, Ν. (επιμ.), *Μανιάτικοι οικισμοί* [Δίκτυο Μουσείων Μάνης, 1], Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ/Διεύθυνση Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Αρχαιοτήτων/5^η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2004.
- ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, Ι., Η Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας δια μέσου των αιώνων, Αθήνα 1991.
- ΚΑΜΠΑΝΙΟΛΟ Μ., Η μονή Ιησουϊτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου* (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, Ι. - ΨΑΡΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Αθήνα 1994, σ. 597-626.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Η μονή Ιησουϊτών στη Νάξο, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ΣΕΡΓΗΣ, Μ. - ΨΑΡΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 163-168.
- ΚΑΡΟΥΣΗΣ, Χ., Ενδείξεις για την ύπαρξη μεσαιωνικού κάστρου στην Κωμιακή, στο: *Κωμιακή*, τ. Γ', ΛΕΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ν. (επιμ.), Αθήνα 2005, σ. 101-102.
- ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, Ε., Ὁ «κῶδιξ Α΄» τῆς μητροπόλεως Παροναξίας, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 19 (1935).
- ΚΑΣΣΑΓΛΗ, ΑΓΛΑΪΑ, Η ναξιώτικη κοινωνία στους νεότερους χρόνους (17ος-18ος αιώνας), στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ΣΕΡΓΗΣ, Μ. - ΨΑΡΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 179-187.
- ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Α., Ναξιακά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τοῦ 16ου αἰῶνος, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 5 (1955) 47-91.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1961) 125-189.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τοῦ 17ου αἰῶνος, *Ἐπετηρὶς*

- Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968) 24-337.
- ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Κ., 3000 μουζούρια σιτάρι και 2000 μουζούρια κριθάρι από την Κρήτη στη Νάξο, αρχές 13ου αιώνα, *Φλέα* 9 (Ιανουάριος – Μάρτιος 2006) 47-48.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν., Δύο κάστρα της Νάξου. Τ' Απαλίσου καὶ τ' Ἀπάνω Κάστρο, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964) 155-230.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ὁ πύργος τοῦ Μαρκοπολίτη εἰς Ἀκαδήμους Νάξου καὶ ὁ οἶκος τῶν Πολιτῶν (1643-1851), *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 6 (1967) 616-802.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ὁ πύργος τοῦ Μπελόνια [ανάτυπο ἀπὸ τὴν εφημερίδα *Ναξιακὴ Πρόοδος*], 1969.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Τρίποδες, τὸ χωριὸ τῶν ἀνεμόμυλων, Ἀθήνα 1979.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οἱ πύργοι τῆς Νάξου (ἀρχαῖοι, ἐνετικοί, πύργοι-μοναστήρια) [ανάτυπο ἀπὸ τὴν εφημερίδα *Ναξιακὸν Μέλλον*], Ἀθήνα 1980.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οἱ ἐκκλησίαι τῆς Νάξου καὶ οἱ θρῦλοι τῶν, Ἀθήνα 1980.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Ναξιακὸ Μέλλον* 454 (Σεπτέμβριος 1981) 7.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Ναξιακὸ Μέλλον* 457 (Δεκέμβριος 1981) 8.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Τὰ Κάστρα τῆς Νάξου, *Φιλολογικὸ Ναξιακὸ Μέλλον* 460 (Μάρτιος 1982) 7-8.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Μονή. Το χωριὸ τῆς «Παναγίας τῆς Δροσιανῆς» (Ἱστορία – μνημεῖα – λαογραφία), Ἀθήνα 1984.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἡ Απεΐρανθος (Ἱστορία – Μνημεῖα – Λαογραφία), Ἀθήνα 1985.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ὁ πύργος τοῦ Μπαρότζι στὸ Φιλῶτι Νάξου καὶ ὁ τόπος τοῦ Φιλωτίου (1445-1835), *Φιλῶτι*, τ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 122-128.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Το Σαγκρί καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ, *Ναξιακά* 8-9 (Μάιος – Αύγουστος 1986) 21-29.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κρητικοὶ στὴ Νάξο, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 15 (1994) 108-118.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας τῆς Ὑψηλοτέρας, *Απεραθίτικα* 5 (1996) 468-499.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Το Κάστρο τῶν Σανούδων, Νάξος 2000.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. – SLOT, Β., Οἰκόσημα στὴ Νάξο, Ἀθήνα 1980.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η., Οἱ Ἱππότες τῆς Ρόδου. Το παλάτι καὶ ἡ πόλη, Ἀθήνα 1991.
- ΚΟΜΙΝΗ ΔΩΡΑ Δ. - Μοσχονάς Ν.Γ., Περὶ τὴν σύνταξιν ἐνδὸς Corpus ὁχυρώσεων τῆς Ἑλλάδος, στὸ Διεθνὲς Ἰνστιτοῦτον Φρουρίων, *Πεπραγμένα - Ἡ Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος* (Ἀθῆναι 25-29 Ἀπριλίου 1968), Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1968, σ. 221-224.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ν., Γλωσσάρι οχυρωματικῶν ὀρων, στὸ: *Ενετοὶ καὶ Ἰωαννί-*

- τες ιππότες. *Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, ΤΡΥΠΟΣΚΟΥΦΗ, ΑΝΝΑ - ΤΣΙΤΟΥΡΗ, ΑΜΑΛΙΑ (επιμ.), Αθήνα 2001, σ. 255-258.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κάστρα και οχυρώσεις στη Μεσσηνία κατά τους Μεσαιωνικούς και Νεώτερους Χρόνους, στο: *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. Β΄, Αθήνα 2001-2002, σ. 522-545.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: από το Βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος, στο: *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΑ - ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, Α. - ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΩΑΝΝΑ (επιμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 285-328.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ανιχνεύοντας την καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα, στο: *Η Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 2012, σ. 67-109.
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ., Ο Πάνω (και ο Κάτω) Γουλάς του Κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο, *Ιστοριογεωγραφικά* 7 (2000) 145-160.
- ΚΟΥΚΟΥ, ΕΛΕΝΗ, Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία, Αθήνα 1984.
- ΚΟΥΛΙΚΟΥΡΔΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ - ΑΛΕΞΙΟΥ, Σ., Αϊγίνα. Όδηγος για την ιστορία και τα μνημεία της, Αθήνα 1954.
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, ΜΑΡΙΝΑ, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Μείζονος (San Giorgio Maggiore) Βενετίας και οι σχέσεις της με την ελληνολατινική Ανατολή. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2006.
- ΚΟΥΡΟΥΠΑΚΗ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ - ΣΑΒΒΑΡΗ, ΕΛΕΝΗ - ΣΤΑΘΑΚΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΤΙΝΑ - ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, ΒΑΣΩ, Νάξος, στο: *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Β΄: *Κυκλάδες*, Έκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1981.
- ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ, ΝΙΚΗ, Η ενετική έπαυλη των Dei Mezzo στην Ετιά Σητείας, στο: *Πεπραγμένα του Η΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, τ. Β΄₁, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. - ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ÖKLAND, ΣΤΕΛΛΑ (επιμ.), Ηράκλειο 2000, σ. 347-364.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΗ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ, Μία σύντομη ματιά στο καστέλλι του Πύργου, στο: *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, ΔΑΝΕΖΗΣ, Μ. (επιμ.), Αθήνα 2001, σ. 305-308.
- ΚΩΤΣΑΚΗΣ Α., Δυτικοί στις Κυκλάδες. Εγκαταστάσεις λατινικών πληθυσμών στα νησιά των Κυκλάδων. Τα παραδείγματα της Νάξου, της Άνδρου της Σαντορίνης, της Μήλου, της Σίφνου και της Τήνου (13ος-16ος αι.). Δημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία. Εθνικό και

- Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2005.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Το Δουκάτο του Αιγαίου (1207-1566). Η Νάξος κατά τη Βενετοκρατία, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ΣΕΡΓΗΣ, Μ. – ΨΑΡΡΑΣ, Ε. (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 135-150.
- Ο ΙΔΙΟΣ, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία 1207-1566*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2007.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κρήτη και Νάξος. Απόπειρα αναζήτησης της προέλευσης των κοινών πολιτισμικών στοιχείων μεταξύ Κρήτης και Νάξου με έμφαση στην περίπτωση του Φιλωτίου Νάξου, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2010, Κρητικοί έποικοι στη Νάξο. Μύθος ή πραγματικότητα;, Αθήνα 2013.
- ΛΑΖΟΣ, Χ., Τηλεπικοινωνίες των αρχαίων Ελλήνων, Αθήνα 1997.
- ΛΕΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ν., Οι Φράγκοι της Κωμιακής, στο: *Κωμιακή*, τ. Γ', Ο ΙΔΙΟΣ (επιμ.), Αθήνα 2005, σ. 97-100.
- LOCK, P., Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500), μτφρ. Γ. ΚΟΥΤΣΟΥΝΕΛΟΣ, Αθήνα 1998.
- ΛΟΥΚΑΚΗ, ΑΡΓΥΡΩ, Μεσογειακή πολιτιστική γεωγραφία και αισθητική της ανάπτυξης. Η περίπτωση του Ρεθύμνου, Αθήνα 2007.
- ΛΟΥΠΟΥ-ΡΟΚΟΥ, ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ, Αιγαίο: Κάστρα και καστέλλια, Αθήνα 1999.
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου, *ΔΧΑΕ* 27 (2006) 49-60.
- ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., Περί της Ι. Μονής Αγίας Νάξου, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου, 1992)*, ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, Ι. – ΨΑΡΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Αθήνα 1994, σ. 449-466.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οι εκκλησίες της περιοχής Κωμιακής Νάξου, στο: *Κωμιακή*, τ. Γ', ΛΕΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ν. (επιμ.), Αθήνα 2005, σ. 37-96.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία, Αθήνα 2006.
- ΜΑΥΡΟΣ, Γ., Τα Καλαμίτσια, *Ναξιακά* 2 (Μάιος – Ιούνιος 1985) 46-51.
- ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ, Γ., 'Η Νάξος σὲ ἀπλή γεωγραφικὴ – ἱστορικὴ – γεωλογικὴ ἐπισκόπηση, Νάξος 1968.
- MILLER, W., Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566), μτφρ. Α. ΦΟΥΡΙΩΤΗΣ, Αθήνα 1997.
- ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ, ΔΩΡΑ, Η εξέλιξη των οικισμών από το Μεσαίωνα ως τα νεώτερα χρόνια, στο: *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, ΔΑΝΕΖΗΣ, Μ. (επιμ.), Αθήνα 2001, σ. 375-380.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ν. – ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, ΛΙΑΥ Μ.-Γ. (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου*.

- Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος - Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., 'Η επίδραση τῆς μορφολογίας τῶν πύργων στὴν ὄχυρὴ κατοικία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τοῦ XV-XVIII αἰῶνος, *Φρουριακὰ Χρονικὰ* 1 (1973) 35-108.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ο πύργος τῆς Καρύταινας, στο: *Κοσμικὴ Μεσαιωνικὴ Αρχιτεκτονικὴ στα Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της*, ČURČIĆ, S. - ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 214-215.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, Ρόδος, στο: *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τ. Γ': *Δωδεκάνησα - Κρήτη*, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1990, σ. 171-212.
- ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ, ΧΡΥΣΑΝΘΗ, Η μεσαιωνικὴ Νάξος καὶ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ Γιάννη Μαργαρίτη, στο: *Τὸ χαμόγελο τῆς Αἰριάδης*, Αθήνα 2005, σ. 35-99.
- ΜΠΟΖΙΝΕΚΗ-ΔΙΔΩΝΗ, ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, Κρήτη, *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τ. Γ': *Δωδεκάνησα - Κρήτη*, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1985, σ. 213-286.
- ΜΠΟΥΖΑ, ΝΙΟΒΗ, Η μορφὴ τῶν οἰκισμῶν, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οἰκισμοί*, σ. 140-145.
- Η ΙΔΙΑ, Η ἀμυνα τοῦ γένους, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οἰκισμοί*, σ. 146-151.
- Η ΙΔΙΑ, Η ἐδρα τῶν ισχυρῶν. Πύργοι, πυργοκατοικίες, οχυρά συγκροτήματα, στο: ΚΑΛΑΜΑΡΑ - ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Οἰκισμοί*, σ. 156-161.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ., Χίος, στο: *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τ. Α': *Ανατολικὸ Αἰγαίον - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 141-182.
- ΝΑΥΠΑΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, Ι., Παναγία Καρδιώτισσα (Κυριώτισσα). Ιστορικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἁγία Παρασκευὴ Νιο-Χωριοῦ πόλεως Νάξου, στο: *Ἀγαθοεργίη. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Κυανέων Χρυσόστομο*, ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, Ι. (επιμ.), Αθήνα 2008, σ. 417-448.
- ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Ν., Η Ἀττικὴ καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου στὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία. Ἄγνωστες σελίδες τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας, Θεσσαλονίκη 2004.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήνα 1958.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., Μεσαιωνικὴς Μεσσηνίας ιστορικογεωγραφικά καὶ Κοντοβουνίων οἰκιστικά, Αθήνα 2007.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ., Σάμος, στο: *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τ. Α': *Ανατολικὸ Αἰγαίον - Σποράδες - Επτάνησα*, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1989, σ. 99-140.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Δ., Αἱ Κυκλάδες κατὰ τοὺς μεταξὺ τῶν Βενετῶν καὶ Τούρκων

- πολέμους (1644-1669 καὶ 1684-1699), Αθήνα 1933 [=Απεραθίτικα 1 (1990) 41-48].
- Ο ΙΔΙΟΣ, Κάστρα, πύργοι καὶ βίγλαι ἐν Ἄνδρῳ, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1966) 362-428.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., Πύργοι και οχυρές κατοικίες στην Πελοπόννησο, Αθήνα 2008.
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΗΜΟΥ ΔΡΥΜΑΛΙΑΣ ΝΑΞΟΥ, Κάστρα και πύργοι, www.drymalianaxos.gr/Pyrgoi.htm.
- ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, Α., Ὁ κόμης de Gobineau περὶ Νάξου καὶ Ἀντιπάρου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1961) 423-447.
- ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, Ν., Χαλάσματα Καλλονῆς, *Ναξιακὸν Ἀρχεῖον* 13 (Ιούλιος - Αύγουστος 1948) 161-162.
- ΡΟΥΒΙΟ Υ ΛΙΟΥΚ, Α., Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μτφρ. Γ. ΜΑΥΡΑΚΗΣ, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», ἐν Ἀθήναις 1912 [επανέκδ. με εισαγωγή Κ. ΚΟΤΣΙΑΝ, Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1987].
- ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, Μ., Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915), Αθήνα 1991.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Φραγκισκανοὶ Καπουκίνοι. 400 χρόνια προσφοράς στους Ἕλληνες, Αθήνα 1996.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Οἱ Πατέρες Λαζαριστές στην Ελλάδα, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1783 - 2004), Θεσσαλονίκη 2004.
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Α., Μελέτες βυζαντινῆς ιστορίας 11ου-13ου αἰῶνα, Αθήνα 1995.
- ΣΑΪΤΑΣ, Γ., Μάνη, στο: *Ελληνικὴ Παραδοσιακὴ Αρχιτεκτονικὴ*, τ. Ε': *Πελοπόννησος Β' - Στερεὰ Ελλάδα*, Εκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Αθήνα 1992, σ. 43-204.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἡ μνημειακὴ και αρχιτεκτονικὴ κληρονομία τῆς Μάνης. Ζητήματα προστασίας και ανάδειξης, στο: *Στ' Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή. Λακωνία. Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός, Πρακτικὰ Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, σ. 186-194.
- SAULGER, R., Ἱστορία τῶν ἀρχαίων Δουκῶν καὶ λοιπῶν ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, Paris 1698, μτφρ. Α. ΚΑΡΑΛΗΣ, Ἐκδόσεις Πατρὶς, ἐν Ἐρμουπόλει 1878.
- ΣΙΝΟΣ, ΣΤ., Τα σπίτια του Μυστρά, στο: *Τα μνημεῖα του Μυστρά. Το ἔργο τῆς Επιτροπῆς Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Ο ΙΔΙΟΣ (επιμ.), Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Αθήνα 2009, σ. 243-245.
- ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ - ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, Γ. - ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ΛΥΔΙΑ, Ὁ κώδικας του νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη 1680-1689, *Ἐπετηρὶς του Κέντρου Ερεῦνης τῆς Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 29-30 (1982-1983) 123-1311.

- ΣΚΛΗΡΑΚΗ, ΕΥΔΟΚΙΑ, Οι προνομιακοί ορισμοί - «σουλτανικοί αχτιναμέδες» - των ετών 1565, 1580, 1628/29, 1646 και η σημασία τους για την οργάνωση εκπαίδευσης στην τουρκοκρατούμενη Νάξο, στο: *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ΣΕΡΓΗΣ, Μ. - ΨΑΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 198-207.
- ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, Σ., Πύργοι Μυτιλήνης, Αθήνα 1975.
- ΣΚΟΥΡΑΣ, Θ., Όχυρώσεις στην Εύβοια, *Αρχαίον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 20 (1975) 327-492.
- SLOT, B., Ὁ ἱεραπόστολος Robert Saulger (1637-1709), ἱστοριογράφος τῶν Κυκλάδων, *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977) 117-143.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ο τόπος του Φιλωτιού. Απόψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της μεγάλης ἐγγείας ιδιοκτησίας στο δουκάτο της Νάξου πριν και μετά την τουρκική κατάκτηση, *Ναξιακά* 4-5 (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1985) 22-31.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἐνα Δίπλωμα του Μάρκου Α΄ Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού, του Φωτοδότη στο τάγμα των Βενεδικτίνων, *Φλέα* 7 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2005) 5-8.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Η Νάξος στα τελευταία χρόνια της Φραγκοκρατίας, *Φλέα* 8 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2005) 13-18.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Φιλώτι. Φέουδα και Πολιτεία, *Φλέα* 12 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2006) σ. 5-12.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Ἐνα δίπλωμα του δονκός Ἀγγελου Σανούδου του ἔτους 1251, *Φλέα* 23 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2009) 5-9.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Μία διαθήκη της δονκικής οικογένειας Κρίσπων της Νάξου, *Φλέα* 28 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2010) 5-12.
- ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά, Αθήνα 1987.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ Β., Κρητικά ἐπώνυμα εἰς τὰς Κυκλάδας, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. Δ΄, Αθήνα 1969, σ. 459-466.
- ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ, Ι., Ο ατυχής πόλεμος του 1897 και η Ιερά Μονή Τιμίου Σταυρού, στο: *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Πρακτικά του Γ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόρωνος, 4-7 Σεπτεμβρίου 2003)*, ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, Ι. - ΨΑΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Αθήνα 2007, σ. 539-554.
- DE TOURNEFORT, J. RITTON, Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους 1700-1702, μτφρ. ΜΥΡΤΩ ΑΠΕΡΓΗ - Μ. ΑΠΕΡΓΗΣ, Ηράκλειο 2003.
- ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Μ., Φορολογικές διενέξεις «Φράγκων» και «Ρωμαίων» στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993) 37-48.
- ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ ΚΑΝΤΩ, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. Ἡ χρῆσις ἐνὸς ἀρχιτε-

- κτονικού θέματος του Palladio εις ἑπαυλιν τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως, Ἀθήναι 1972.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΜΑΡΩ, Τὸ Κάστρο τῆς Ἀντιπάρου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ὀχυρωμένων οἰκισμῶν τοῦ Αἰγαίου, Ἀθήνα 1978.
- ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, ΑΡΓΙΝΗ, Ἡ Αμνάτος Ρεθύμνης, Ἀθήνα 1994.
- Η ΙΔΙΑ, Πύργος Αμνάτου (Burg Amnatos): ἓνα σπάνιο μεσαιωνικὸ φρούριο στὸν ἐλλαδικὸ χώρο, στο: *Πεπραγμένα του Ἡ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο 1996)*, ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. –ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ÖKLAND, ΣΤΕΛΛΑ (επιμ.), Ἡράκλειο 2000, τ. Β'₂, σ. 359-365.
- ΦΩΤΙΑΔΗ, ΙΩΑΝΝΑ, Σήμα κινδύνου στέλνουν τα «καποδιστριακά κτίρια» τῆς Αἰγίνας. SOS για τὴ διάσωσή της, στο: *Τα Καποδιστριακά κτίρια στὴν Αἴγινα*, <http://kapodistriaka.blogspot.com/2008/11/sos.html>.
- ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Ἄνδρος, στο: *Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, τ. Β': *Κυκλάδες*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Ἀθήνα 1981, σ. 11-42.
- Η ΙΔΙΑ, Τήνος, στο: *Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, τ. Β': *Κυκλάδες*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Μέλισσα», Ἀθήνα 1981, σ. 273-306.
- ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΥ, ΣΟΦΙΑ, Τα τοπωνύμια τ' Απεράθου. Αναζήτηση τοπωνυμίων – ετυμολογικὴ ἀνάλυση – ιστορικὴ προέλευση, στο: *Ἡ Νάξος δια μέσου των αἰώνων, Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόρωνος, 4-7 Σεπτεμβρίου 2003)*, ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, Ι. – ΨΑΡΡΑΣ, Σ. (επιμ.), Ἀθήνα 2007, σ. 651-654.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, ΑΘΗΝΑ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς οχυρωμένης μανιάτικῆς κατοικίας. Δύο πύργοι κι ἓνα πυργόσπιτο στὴν Καρδαμύλη τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων* 1 (1984) 235-260.
- ΨΑΡΡΑΣ, Ε., Το Φιλῶτι στὴ Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία, *Ο Ζαs* 4 (Ιούνιος – Οκτώβριος 1994) 11-14.

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- ARKADAKI, MARIA, Guardie e torri di avviso nel Regno di Candia negli ultimi anni della venetocrazia, στο: *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idée (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007)*, CHRYSSA MALTEZOU - ANGELIKI TZAVARA - DESPINA VLASSI (επιμ.), Venezia 2009 σ. 573-584, εδώ σ. 574· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Spolia, σ. 444.
- ASTILL, G. G., Rural settlement: the toft and the croft, στο: *The Countryside of Medieval England*, ASTILL, G. G. - GRANT, A. (επιμ.), Oxford 1988, σ. 36-61.
- EBERHARD, HANNALENE, Mittelalterliche Burgen auf den Kykladen, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 10 (1974-1977) 501-585.
- ENLART, C., Gothic art and the Renaissance in Cyprus, μτφρ. D. HUNT, London 1987.
- HENRY, Y., Le colombier, un signe extérieur de noblesse. Essai sur les colombiers en Bretagne, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 88 (1981) 67-86.
- HOFMANN, G., Vescovadi cattolici della Grecia, τ. IV: Naxos [Orientalia Christiana Analecta, 115], Roma 1938.
- JANSEN, P., Nicholas of Tolentino, στο: *Encyclopedia of the Middle Ages*, Cambridge - Chicago 2000, σ. 1020.
- KONTOGIANNIS, N., Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications, *Byzantine and Modern Greek Studies* 34 (2010) 3-29.
- LANGDON, M. K., The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement, *BSA* 90 (1995) 475-503.
- LOCK, P., The Frankish Towers of Central Greece, *BSA* 81 (1986) 101-123.
- Ο ΙΔΙΟΣ, The medieval towers of Greece: A problem in chronology and function, στο: *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ARBEL, B. - HAMILTON, B. - JACOBY, D. (επιμ.), London 1989, σ. 129-145.
- Ο ΙΔΙΟΣ, The towers of Euboea: Lombard or Venetian, agrarian or strategic, στο: *The Archaeology of Medieval Greece*, LOCK, P. - SANDERS, G. D. R. (επιμ.), Oxford 1996, σ. 107-126.
- LOSSE, M., Wacht- und Wohntürme aus der Zeit des Johanniter-Ordens (1307 bis 1522) auf der Ägäis-Insel Rhodos, *Burgen und Schösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* 50 (2009) 245-261.
- MILLER, W., Lightle's description of Naxos, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 5-6 (1926-1929) 432-450.
- SLOT, B., Archipelagus turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718, Leiden - Istanbul 1982.
- VANDERPOOL, E., A Monument to the Battle of Marathon, *Hesperia* 35 (1966) 93-106.

ZUSAMMENFASSUNG

WOHNTÜRME UND TURMHÄUSER AUF DEN AEGAEISCHEN INSELN UND DER PELOPONNES (14.-19. JH.). EINE KULTURHISTORISCHE ANNÄHERUNG MIT DEM SCHWERPUNKT DES FALLS VON NAXOS

Diese umfangreiche Studie ist hervorgegangen aus wissenschaftlicher Zusammenarbeit und Feldforschung, die von den beiden Autoren in Naxos (August 2008, Februar 2009, August 2010) und auf der Peloponnes betrieben wurde. Ihr Hintergrund ist die Förderung der Doktorarbeit des Historikers, Athanasios Kotsakis, die von Ioanna Spiliopoulou betreut wird. Die Doktorarbeit mit dem Titel „Die Formung der kulturellen Landschaft der Insel Naxos von 1204 bis zur Begründung des griechischen Staates“ wird an der Abteilung für Geschichte, Archäologie und Verwaltung kultureller Güter in Kalamata erarbeitet und ist ein Beitrag zu dem Bereich der Kulturgeschichte.

Die vorliegende Studie ist der Versuch einer kulturgeschichtlichen Annäherung an das Phänomen wohnturmartiger und im weiteren Sinne befestigter Bauten auf den Inseln der Aegaeis und der Peloponnes. Die Notwendigkeit von Schlußfolgerungen hinsichtlich der Herkunft und der Verwendungsweise der turmartigen Landhäuser auf Naxos, sowie hinsichtlich der Rolle, welche diese Bauten in der feudalen „graeko-lateinischen“ Gesellschaft der Inseln, und ebenso während des Dukats der Aegaeis (1207-1566) sowie der Zeit der ottomanischen Herrschaft (1566-1821) spielten, führte zu einer ausgedehnten vergleichenden Untersuchung, die über die Grenzen der in Arbeit befindlichen Doktorarbeit hinausging. In dieser werden, in dem gleichen zeitlichen Rahmen, außer Naxos, auch die wichtigsten wohnturmartigen Bauten anderer Inseln des Archipelagos (Euböa, Andros, Santorin, Kreta, Chios, Lesbos, Rhodos), und auch diejenigen des weiteren griechischen Raumes, besonders der Peloponnes, erfaßt. Die Ergebnisse dieser vergleichender Studie werden auch die Grundlage des entsprechenden Kapitels über die turmartigen Landhäuser von Naxos in der Doktorarbeit von A. Kotsakis bilden.

Gegenstand vorliegender Untersuchung sind die wohnturmartigen Bauten und Turmhäuser, welche das Sommerquartier oder den dauernden Wohnort mächtiger Familien, vor allem von Landbesitzern darstellten. Deshalb wird auch

kein Bezug auf die militärischen Turmbauten genommen, die zu Burganlagen gehören, welche aufgrund von zentraler Planung in Rahmen weiterer Verteidigungsanlagen erbaut wurden.

Die vorliegende Untersuchung führt zu dem Schluß, daß die Errichtung wohnturmartiger Bauten von ländlichem Charakter, sowohl auf den aegaeischen Inseln wie auch auf dem nördlichen griechischen Festland und besonders der Mani, ein Phänomen darstellt, das sich unter den besonderen charakteristischen Bedingungen der vor-neuzeitlichen Gesellschaft entfaltet. Die Errichtung des Griechischen Staates jedoch führte, nach dem Vorbild der westlichen moderneren Staaten, zur Eunomia und Isonomia. Damit fielen die Gründe für die Errichtung wohnturmartiger Bauten weg.

Die Auswertung der Ergebnisse der mittelalterlichen Archäologie, der Befestigungskunde, der Kunstgeschichte und der Baugeschichte sowie der Heraldik führen zu einem Versuch einer umfassenden kulturhistorischen Betrachtung und Interpretation jener befestigten Bauten.

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ